

XVII. ASIR TÜRK VAKIFLARININ İKTİSADÎ BOYUTU

Bahaeddin YEDİYILDIZ

VIII. asır Türk vakıflarının muhtelif cep-
helerinin tahlil edildiği araştırmamızın(1)
bu bölümünde, her şeyden evvel, konunun gerek-
tirdiği ölçüde, vakıfların gelir kaynaklarını teşkil
eden emlakın çeşitli hususiyetleri ele alınacak, on-
ların işletme biçimleri incelenecek ve bu mallardan
elde edilen gelirlerin iktisadî gücü hesaplanmaya
çalışılacaktır(2). Ayrıca, makalenin sonuna, bu
araştırmanın —daha önce neşr edilen kısımları da
dahil— bütünü ile ilgili kaynakların ve eserlerin
listesi de eklenecektir. * *

*

Vakfın konusu kavramıyla —ister bizzat ken-
dileri toplumun hizmetine sunulmuş olan kamu
kuruluşları ve hayır müesseseleri olsun, ister bun-
ların işlemleri için gerekli düzenli gelirleri sağlayan
servet kaynakları olsun— vakfedilen her şeyin
(*mevkûf*) anlaşılması gerekir(3).

İslâm Hukukunun ilk tedvini sırasında, söz-
konusu nesnelere vakfın konusu(4) olabilmeleri
için, fıkıh esaslarına göre, geliri devamlılık vasfı
taşıyan ve vakıf-kurucusunun tam mülkiyeti ve
kullanma salâhiyeti dâhilinde bulunan gayr-ı
menkûller olması gerekiyordu(5). Ancak, zaman-
la, iktisadî ve içtimâî değişimler, bu prensipleri
yumuşatarak, vakıf konusunun sâhasını genişlet-
miş ve hukukçuları yeni prensipler vaz'etmek mec-
bûriyetinde bırakmıştır. Gerçekten, bir çok şâha-
da, "İslâm'ın ilk devirlerine âit kânûnî yasaklardan
bir kısmı, iki asır sonra, tamamiyle ruhsat verilmiş
fiiller hâline dönüşmek üzere yasaklık vasıflarını
kaybetmişlerdir"(6). Meselâ, Hanefî mezhebinde,

Ebû Hanîfe menkul eşyanın vakfını kat'î olarak ya-
sakladığı hâlde, onun talebesi Ebû Yûsuf, gayr-ı
menkûlün zarûfî tamamlayıcıları veya sadece onun
için faydalı unsurlar oldukları takdirde menkulle-
rin de vakfına müsâade etmiştir. Böylece, vakfedi-
len gayr-ı menkûle bağlı kölelerin, makinaların,
ziraat âletlerinin vakfı geçerli olmuştur. Aynı mez-
hebin başka bir hukukçusu Züfer, daha uzağa gide-
rek, gayr-ı menkûle bağlı olsun veya olmasın, umû-
mî bir tarzda menkûllerin vakfını ve hattâ kullandıkça
tükenen şeylerin vakfını da kabul etmiş-
tir. Nihâyet, Ebû Hanîfe'nin diğer talebesi Muham-
med Şeybânî, mahallî âdetler elverdiği takdirde,
menkûllerin vakfını geçerli saymış ve neticede bu
görüş galebe çalarak, Hanefî ve Mâlikî mezhepleri
bu mevzûda birleşmiştir(7).

Eskiden bu konuda yapılmış nazarf münaka-
şalar üzerinde ısrar etmenin yeri burası değildir.
O halde, her zaman olduğu gibi, bizi ilgilendiren

(1) Paris'te 1975 yılında doktora tezi olarak savunduğu-
muz ve orijinal adı *Institution du vakf au XVIIIe
siècle en Turquie —étude socio-historique—* olan bu
araştırmanın neşr edilen kısımları için bkz. "Vakıf
müessesesinin XVIII. asırda kültür üzerindeki etki-
leri", *Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi (1071-
1920)*, Ankara 1980, s. 157-161; "Vakıf müessesesi-
nin XVIII. asır Türk toplumundaki rolü", *Vakıflar
Dergisi* (Ankara 1982), c. XIV, s. 1-27; "Türk
vakıf kurucularının sosyal tabakalaşmadaki yeri
1700-1800", *Osmanlı Araştırmaları* (İstanbul 1982),
s. 143-164; "Müessesese-toplum münâsebetleri çer-
çevesinde XVIII. asır Türk toplumu ve vakıf mües-
sesesi", *Vakıflar Dergisi* (Ankara 1982), c. XV,
s. 23-53; "XVIII. asırda Türk vakıf teşkilâtı",
Tarih Enstitüsü Dergisi (Prof. Tayyib Gökbilgin
Hatıra Sayısı) (İstanbul 1982), c. XII, s. 171-190;
"Vakıf istilâhları lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*,
c. XVII s. 55-61.

asırla ilgili basılmamış vakfiyelere istinad ederek, hemen XVIII. asır Türkiye'sinde fiilen vakfın konusu olmuş nesnelere tahlil ve tasvirine geçeceğiz. Söz konusu vakfiyelerin tahlilî, XVIII. asır Türkiye'sinde, yüzlerce eşyanın vakfa dönüştürülmeye elverişli mallar olarak telâkkî edilmiş olduğunu göstermektedir. Üstelik, bu eşyalardan aynı mâhiyette olanları bile, hukûkî açıdan ayırıcı vasıflara sâhiptirler.

Vakfa konu olan bu nesnelere nelerden ibâretti? Az önce de belirtildiği gibi, bunlar iki kategoriye ayrılıyorlardı. Birinci kategoriye toplumun doğrudan doğruya kendilerinden istifâde ettikleri kuruluşlar teşkil ediyordu. Osmanlılar bunları, *müessesât-ı hayriye* yâni hayır müesseseleri diye adlandırıyorlardı⁽⁸⁾. Tablo I'de gösterildiği gibi, bunlar, mü'minlerin ibâdet ettikleri mescidler ve camiler; İmparatorluğun eğitim ve öğretim müesseseleri olan mektepler, medreseler, dârü'l-hadîs ve dârü'l-Kur'ân yâni hadîs ve Kur'ân kolejleri, aynı şekilde tarikatlere âit tekkelerdir. Bu listeye binlerce ciltlik kitap ihtivâ eden kütüphaneleri ve talebelere, yolculara ve fakirlere bedâva yemek dağıtılan imâretleri yâni halk lokantalarını da ilâve etmek gerekir. Vakfın konusunu teşkil eden bu türlü kuruluşlar arasında, suyolları, sebiller yâni âbidevî çeşmeler, küçük mahalle çeşmeleri, sukuyuları gibi şehirlerin ve köylerin su ihtiyâcını karşılayan müesseseler, sebillerin suyunu soğutmak için ihtiyaç duyulan buz üretimini sağlamak için inşâ edilen buz-hâneler, kışın mü'minlerin abdest alabilmeleri için sıcak su hazırlanan abdesthâneler, şüphesiz, önemli bir yer işgâl ediyordu. Sayıları az olmasına rağmen, daha başkaları da vardı: kenîf denilen umûmî helâlâr, iskeleler, köprüler, fenerler ve kaleler. Yukarıda adı geçen müesseselerdeki halılar, lâmbalar, mutfak takımları, v.s... gibi, her türlü eşyanın da bu kategoriye dâhil olduğunu unutmamak gerekir.

Bu binâ ve kuruluşların, devamlı bir surette işleyebilmeleri için, düzenli gelirlere ihtiyaçları vardı. Bunların umûmî masraflarını karşılamak ve bilhassa oralarda çalışanların ücretlerini ödemek için düzenli gelir kaynağı vazîfesi gören menkûl ve gayr-ı menkûller, vakfa konu olan nesnelere ikinci kategorisini, daha doğrusu vakıf akdinin asıl mevzûunu teşkil ediyordu.

Söz konusu bu gelir kaynaklarının akça olarak yıllık kira bedelleri ve bunların toplam gelir içindeki nisbetleri Tablo II'de gösterilmiştir. Her şeyden evvel, araziler müşâhade ediliyor: içinde bulunan her şeyiyle birlikte köyler, çiftlikler, tarlalar, bağlar, bahçeler gibi, her türlü tarım işletmeleri.. İkinci sırada, insanların oturmasına, hayvanların veya eşyanın korunmasına yarayan binlerce binâ, ayrıca iktisadî veya başka bir gaye için inşa olun-

muş yapılar yer almaktadır. Bütün bunlar gayr-ı menkûl vasfını taşımaktadırlar. Gelir kaynakları arasında, İslâm'ın ilk devirlerinde vakfedilmesi yasaklanmış olan menkûller de söz konusudur: hayvan derileri, gemiler ve bilhassa Osmanlı Tarihi'nde hararetli tartışmalara sebep olan nakit para.

Vakıf akdinin konusunu teşkil eden bu nesnelere hakkında aydınlatılmaya lâayık bir çok nokta vardır. Bilindiği gibi, bu nesnelere vakfedilmesi için, onların vakıf-kurucusunun mutlak mülkiyeti altında bulunması gerekiyordu. O halde, Osmanlı İmparatorluğu'nda mülk edinme biçimi ne idi? Diğer taraftan, bu vakıf emlakın işletme tarzlarının olduğu kadar, onların bu dönemde İmparatorluğun diğer üretim kaynaklarına nazaran nisbetinin bilinmesi de ilgi çekici olacaktır...

Fakat her şeyden evvel, bizzat bu nesnelere tanımak kaçınılmaz gözüktüyor; zira, bu nesnelere vakfiyelerde çizilen tasviri, şimdiye kadar yayımlanmış olan kitaplardaki ve araştırmalardakinden oldukça farklıdır.

1. Gelir kaynaklarının tasviri

a. Tarım işletmeleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda üretim kaynaklarının en ehemmiyetlisi olan arâziler, aynı zamanda

(2) Burada tamamı neşr edilecek olan bu bölümün bir özeti, 24-28 Haziran 1979'da Kudüs'te toplanan International Seminar on Social and Economic Aspects of the Muslim Waqf'a tebliğ olarak sunulmuş olup, "The economic significance of the Turkish waqf in eighteenth century" adı altında, söz konusu seminerin diğer tebliğleri ile birlikte baskıda bulunmaktadır.

(3) Vakıf edilen nesnelere fıkıh terminolojisinde mevkuf, mahbus, muhabbes veya habis denilmektedir. Diğer taraftan, vakıf kelimesi, aslında —tahbis, tesbil veya tahrim'in sinonimi olarak— kendisiyle böyle bir kuruluşun tesis edildiği hukuki akti ifade etmesine rağmen, daha sonra mevkûf yâni vakıf akdinin mevzûunu teşkil eden menkûl veya gayr-ı menkul malları ifade etmek için de kullanılmış, hatta onun yerini almıştır; Heffening, "Waqf, EI¹, c. IV, s. 1154; B. Yediöldiz, "Vakıf", İA, c. XII/2, s. 156.

(4) İslam hukukunda, vakıf akdinin mevzuunda, yâni vakıf edilen şeylerde, diğer bir ifadeyle mevkûflarda aranan şartlar için, bkz. Y. Linant de Bellefonds, *Traite de Droit musulman compare*, Paris-La Haye, Mouton et Cie, 1965, c. I, s. 184-209.

(5) L. Milliot, *Introduction a l'etude du Droit musulman*, Paris, Recueil Sirey, 1953, 546-547; H.P. Hatemi, *Önceki ve bugünkü Türk hukukunda vakıf kurma muamelesi*, İstanbul 1969, s. 98 vd.; Ömer Hilmi, *İthâfî'l-ahlâf fi ahkâmî'l-evkâf*, İstanbul 1307/1889, s. 17 vd. Bu eser C.G. Stavrides ve S. Dahdah tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir: *Les lois régissant les propriétés dédiées (awqâf)*, Paris 1895, yukarıdaki mesele için bkz. s. 15 vd. Bundan sonra Fransızcasının sayfa numaraları parantez içinde verilecektir. Ali Haydar, *Tertibü's-sunuf fi ahkâmî'l-evkuf*, İstanbul, 1240/1824, s. 124 vd.

(6) Linant de Bellefonds, *ayn. esr.*, I, 201-202.

(7) L. Milliot, *ayn. esr.*, 547-548.

(8) Ömer Hilmi, *ayn. esr.*, s. 6 (7).

vakıf müesseselerine düzenli gelir sağlayan nesnelere ilk kategorisini teşkil ediyorlardı.

Vakfiyelerde şekli ve boyutları belirlenmiş toprak parçalarından birisi, *arsa* adını alıyordu. İnşaata tahsis edilen bu arâziler, şüphesiz şehirlerde veya köylerde bulunuyordu. Vakfiyelerde, "*bir arsa*" tâbiri sözkonusu olduğu zaman, bu, üzerine bir tek binâ inşâ edilebilecek tek bir parsel anlamına gelmiyordu. Bunlardan bâzıları, "*bir arsa*" diye adlandırılmış olmalarına rağmen, —meselâ 33.600 zirâ' karelik(9)— oldukça geniş bir sâhayı ihtivâ ediyordu ki, bunun üzerine bir mahalle bile kurulabilirdi(10).

Bir diğer arâzî tipi, *bağçe* adını alıyordu. *Bağçe*, kelime anlamı itibâriyle, küçük bahçe anlamına geliyordu. İncelediğimiz devirde, *bağçe* şehir içinde veya daha ziyâde çevresinde bulunan, meyve ağaçlarının veya süs bitkilerinin yetiştirildiği, umûmiyetle etrafı çevrilmiş bir yerdi. Vakfiyelerde sözkonusu edilen *bağçe*'ler, boyutları itibâriyle, birbirilerinden oldukça farklıydılar. Birisi ancak bir dönümlük (bir dönüm, takriben 1.000 m² dir)(13) bir yüzölçümüne sâhip olduğu hâlde, bir başkasının ki yüz dönüm veya daha fazlaydı(14). Bu *bağçe*'lerden bâzıları sâdece tek cins ağaçlar ihtivâ ediyorlar ve özel adlarını bu ağaçlardan alıyorlardı, *kestâne bağçesi*, *dut bağçesi*, v.s... gibi(15); diğer bahçelerin içinde binbir çeşit şey bulunuyordu: meyveli ve meyvesiz ağaçlar, tarlalar, havuzlar, kuyular, sudolapları, evler, dükkânlar ve hattâ i'mâlâthâneler(16). İçinde üzüm ve zeytin ezmeye mahsus mengenerler, değirmen taşları ve zeytin yağı istihâli için gerekli diğer âletler ihtivâ eden su değirmenleri(17) ile üzüm bağlarının bulunduğu *zeytin bağçeleri* şehirlerin yakın çevresinde veya kırlarda yer alıyordu(18). Büyük bahçelerden birçoğunun umûmiyetle büyük devlet adamlarına âit olduğu gözlenmektedir; öyle ki, onlar sözkonusu devlet adamlarının unvanlarıyla tavsîf ediliyordu: "*Defterdâr bağçesi*"(19), "*Kapudanpaşa bağçesi*"(20) gibi. Diğer taraftan, zevk ve eğlence bahçesi olanlar, şâirâne adlarla tanımlanıyordu: meselâ, *Hurrem-âbâd* yâni ebedî zevkler bahçesi gibi. Bu bahçe, İstanbul'un köylerinden birinde bulunuyordu ki, bu köy de, şâirâne bir isme sâhipti: *sa'dâbâd* yâni ebedî mutluluk. Sözkonusu bahçenin içinden, *sa'dâbâd* köyüyle aynı adı taşıyan bir de ırmak akıyordu. Bu ırmak üzerinde, *Hurrem-âbâd* bahçesinin iki tane de şatosu vardı(21). Devrin dünyaca meşhur muhtelif lâlelerinin güzellik ve letâfetiyle örtülü bu ve benzeri bahçeler, Osmanlı padişahlarının, yüksek devlet ricâliyle birlikte, tabiatın renk ve mûsikîsi, şâirlerin mersiyeleri ortasında, eğlenerek dinlendikleri en güzel yerlerdendi. İşte asrı bize aksettiren bir alâmet: öyle bir asır ki, bir bölümü, Osmanlı tarihinde, "Lâle devri" diye adlandırılıyor(22).

Bu bahçelerin yanında, hemen hemen *bağçe*'lerle aynı genişliğe sâhip, sebze ekimine tahsis edilmiş, umûmiyetle taş duvarlarla çevrili ve nâdir ağaçlar, fakat özellikle *bağçevan*'ın yâni bostancının oturması için küçük bir ev, ahırlar, sundurmalar, sukuyuları, havuzlar ve sudolapları ihtiva eden *bostan*'lar uzanıyordu(23). Meskûn yerlerin çok daha uzağına çekilen açık yerler, *mezre'a* adıyla da anılan *tarla*'lar oluyorlardı(24). Ekime elverişli bu arâzilerin yüzölçümü bir veya yüz hektar arasında değişiyordu(25). Vakıf akdine konu olan nesnelere arasında rastladığımız ve arâzî adıyla anılan değişik genişlikteki bâkir toprakları da *tarla* kategorisine dâhil etmek gerekiyor(26).

Çiftlik, Osmanlı toprak idâresinde kullanılan asıl zirâî birimi ifade eden son derece mânidâr bir

- (9) III. Selim Vakfiyesi, 1216/1801, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Kasa no: 29, s. 15-16.
- (10) Ragıb Mehmed Paşa Vakfiyesi, 1176/1762, VGMA, Kasa no: 12, s. 11, 14-15.
- (11) Muayyen bir binâyâ yerleştirilmiş bir dükkân veya bir atölyenin sürekli şekilde demirbaş eşyasını oluşturmaya tahsis edilmiş âlet ve edevât ile bunlar hakkındaki düzenlemeler bütünlüğüne gedik denir, W. Padel ve L. Steeg, *De la legislation fonciere ottomane*, Paris 1904, s. 267.
- (12) *Masura*, kelime mânâsi itibâriyle ince kâğıt, çeşme emzîği, ille mânâlarına gelmektedir. Burada ifade ettiği şey, bir akar su ölçüsü birimidir. Yarım masura su, bir evin daha doğrusu bir âilenin ihtiyacını karşılamaya kâfi geliyordu, M.Z. Pakatın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul 1971, c. II, s. 414.
- (13) Ahmet b. Abdullah Vakfiyesi, VGMA, Mukata'a I, s. 90.
- (14) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, VGMA, Kasa no: 187, s. 157-160.
- (15) III. Selim Vakfiyesi, 1216/1801, s. 16-17.
- (16) I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, VGMA, Kasa no: 159, s. 48-53; Ayşe binti III. Ahmed Vakfiyesi, 1156/1743, Kasa no: 141, s. 7-11.
- (17) Türâbi-zâde Alemdâr İbrahim Vakfiyesi, 1188/1774, VGMA, 1276 Başlar, s. 232.
- (18) Mehmed Sald b. Mustafa Vakfiyesi, 1195/1781, VGMA, Mukata'a III, s. 213-214; İbrahim b. Kasım Vakfiyesi, 1138/1726, VGMA, Mücedded Ana, XIX, s. 124; Mehmed Sadık b. Sarâyı Hasan Vakfiyesi, 1156/1743, VGMA, Küçük Evkâf Sâni, s. 326; Halil b. Mecid Vakfiyesi, 1189/1775, VGMA, Küçük Evkâf Hâmis I, s. 207.
- (19) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 157-160.
- (20) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 153-155.
- (21) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 144-146.
- (22) Krş. B. Yediyıldız, "Müesseseler-toplum münâsebetleri. . .", s. 39.
- (23) Ragıb Mehmed Paşa Vakfiyesi, 1176/1762, s. 19-22; Çevgânizâde İbrahim b. Mustafa Vakfiyesi, 1154/1741, VGMA, Küçük Evkâf râbi, s. 635.
- (24) Ebûbekir b. Nasûh Vakfiyesi, 1143/1730, VGMA, Sivas Râbi' Muhâsebe, s. 243; İbrahim b. Ebûbekir Vakfiyesi, 1190/1776, VGMA, Rumîli II, s. 122-123; Meryem binti Hasan Vakfiyesi, 1234/1819, VGMA, Rumîli II, s. 123-124.
- (25) Dâmâd-zâde Ahmed b. Mustafa Vakfiyesi, 1145/1733, VGMA, Harameyn XIV, s. 129; III. Selim Vakfiyesi, 1216/1801, s. 13; Çorlulu Ali Paşa Vakfiyesi, 1120/1709, VGMA, Kasa no: 188, s. 363-364.

tâbir idi. İnsana ilk anda, bir çift öküzle işlenebi-
len bir sâhayı tasavvur ettiren *çiftlik*, timâr teşki-
lâtının uygulandığı dönemlerde, toprağın verimli-
liğine göre büyüklüğü değişen, 60 veya 80-150
dönümlük bir sâhayı belirtiyordu(27). *Mirî, vakıf,*
mülk veya *mâlikâne* gibi toprak tasarruf biçimleri-
nin hepsinde de, *çiftlik*, resmen aynı genişliğe
sâhipti(28). Ancak, halk arasında, *çiftlik* tâbiriyle,
üzerine inşâ edilmiş binâları, içindeki hayvanları,
ekim için kullanılacak tohumları, toprağı işlemek
için lüzümlü çift âletlerini ve diğer malzemeleri de
kapsayan bir toprak parçası anlaşılıyordu(29).
Çiftlik tâbirinin XVIII. asır vakfiyelerinde yukarı-
da belirtilen ikinci mânâsı içinde kullanılmış oldu-
ğunu müşâhade etmekteyiz. Meselâ, Rumeli'nin
Yenişehir-feneri'ndeki bir *çiftlik*'in muhteviyâtı
arasında, ikiyüz çiftçi âilesini barındırmaya müsâit
ikiyüz bölümden (*âralık*) müteşekkil biri diğerine
bitişik elli ev, bu çiftliğin vakfedilişinden önce
muhtemelen mülk sâhibinin oturduğu bir *konak*,
samanlıklar, *hanây* denilen ahırlar, bakkal dükkân-
ları, anbarlar, kovanlarla dolu bir kovanlık, birçok
hayvan ve özel bir deftere kaydedilmiş tarım âlet-
leri bulunmaktaydı(30). Anadolu'da Ankara'nın
Karayıslı köyündeki başka bir *çiftlik* ise, aşağı
yukarı, az önce zikr edilen çiftliğinine benzer
bir muhtevâ ile birlikte vakf edilmişti, fakat bura-
da ayrıca çiftliğin tamamlayıcı unsuru olup, ve yi-
ne vakıf statüsünde bulunan beş *câriye* ile iki de
çocuk vardı(31). Doğrusu bu çiftlikler, muhtelif
tarlaları, çayırları, meyve bahçelerini, bostanları ve
orada tarımı yapılmak istenen her şeyin tohumları-
nı da ihtivâ ediyorlardı(32). Çiftliklerin bâzı bö-
lümünün konar-göçer halkın iskânına tahsis edil-
diği de oluyordu. Böylece, konar-göçer halk iste-
dikleri takdirde yerleşik hayata geçebilme imkânı
bulabiliyordu ki, incelediğimiz dönemde bu türlü
yerlere *yurt-yeri* adı veriliyordu(33). Diğer taraf-
tan bu uygulama, mülk sâhiplerine, daha doğrusu
vakıf mütevellîlerine, sözkonusu tarım sâhalarının
işlettirilebilmesi için kolayca kiracı bulma imkânı
da sağlıyordu.

Vakıf akarlar arasında, bir çok *köy*, diğer
adı ile *karye*'ye tesâdüf edilmesi son derece ilgi
çekicidir. Köyleri vakıf hâline getirenler umûmi-
yetle pâdişahlar ve onların gözdeleiydi. Bunlar,
sözkonusu köyleri, bütün müştemilâtıyla, yâni
"meskenleri, tarlaları, çayırları, ağaçları, kuyuları,
menba'ları, nehirleri, vâdileri, tepeleri, kırları ve
bütün hak ve hukûkuyla" vakfettiklerini açıkla-
maktaydılar(34).

Osmanlı toprak taksimâtında, bir kaç köyden
müteşekkil bir alan, başka bir tarım birimini oluş-
turuyordu: Bu birime, *mukâta'a* deniliyordu.
Vakıf terminolojisinde bu kelime, normal olarak,
toprağı yâni yeri vakıf, üzerindeki binâ ve ağaçları

mülk olan bir gayr-ı menkûlün mutasarrıfı tarafın-
dan vakfa ödenen, aynı zamanda *icâre-i zemîn*
yâni yer-kirası da denilen senelik sâbit bir geliri
ifâde ediyordu(35). Vakıf müessesesine âit gelir
kaynaklarının işletme biçimlerini tahlil ederken bu
konuya tekrar döneceğiz. Ancak, *mukâta'a* tâbi-
riyle, aynı zamanda, biraz önce de işâret edildiği
gibi, bir çok köyden müteşekkil bir toprak bütün-
lüğünün ifâde edildiği hususunu, hemen burada
açıklamamız gerekiyor. Gerçekten, bir vakfiyede,
sâdeleştirerek aktaracağımız şu satırlarla karşılaşı-
yoruz: Sultan I. Mahmud, "Malatya sancağının(36)
Toros nâhiyesinde, şer'î hükümlere göre, mutlak
mülkiyetine sâhip bulunduğu, onsekiz köyden mü-
teşekkil "*Unnabl mukâta'ası*"nı, Allah rızası için,
vakf-ı sahîh ile vakf etti"(37).

Bu *mukâta'a*'lar dahî, yukarıda îzâh ettiğimiz
köyler gibi, bütün müştemilâtıyla, yâni tarlaları,
dağları, nehirleri, v.s... ile vakf edilmişti(38). Ayri-
ca, Tuna nehrinin bir bölümünde ve Vidin'deki
Feth-i İslâm Mukâta'ası dâhilinde bulunan diğer
nehirlerde tutulacak balıkların da bir vakfın gelir
kaynaklarını teşkil eden nesnelere arasında sayılmış
olmasını müşâhade etmek son derece ilgi çekici-
dir(39). Zâten, bâzı vakfiyeler sâyesinde, *dalyan*'-

(26) İbrahim b. Ali Vakfiyesi, 1188/1775, VGMA, Mukâta'a III, s. 119; Safiyye binti II. Mustafa Vakfiyesi, 1169/1755, VGMA, Kasa No: 148, s. 83-85; I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 53-56; İbrahim b. Ebûbekir Vakfiyesi, 1190/1776, s. 122-123; Dâmad İbrahim Paşa Vakfiyesi, Tarihsiz, VGMA, Kasa no: 42, s. 1-18.

(27) Atif Bey, Şerh-i Kânûnnâmec-i arâzi, İstanbul 1309/1891, c. II, s. 162; Bellin, Etudes sur la propriété foncière en pays musulman et spécialement en Turquie, Paris 1862, s. 245-246; daha geniş bilgi için bkz. Ö.L. Barkan, "Çiftlik", İA, c. III, s. 392-397.

(28) H. İnalçık, "Çiftlik", EI, 1961, c. II, s. 33-34.

(29) Atif Bey, ayn. esr., s. 162 vd.

(30) Şebşafâ Fatma Kadın Vakfiyesi, 1210/1796, VGMA, Kasa no: 188, s. 138-139.

(31) Ayşe Binti III. Ahmed Vakfiyesi, 1156/1743, s. 13-16.

(32) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 146-147, 171; Safiyye binti II. Mustafa Vakfiyesi, 1154/1741, VGMA, Kasa no: 148, s. 11.

(33) İsmail b. Mahmud Vakfiyesi, 1161/1748, VGMA, Harameyn V, s. 25; Mehmed Sadık b. Sarâyî Hasan Vakfiyesi, 1156/1743, s. 326.

(34) Ayşe binti III. Ahmed Vakfiyesi, 1156/1743, s. 11; Çorlulu Ali Paşa Vakfiyesi, 1120/1709, 365-366; I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 46; Dâ-mâd-zâde Ahmed b. Mustafa Vakfiyesi, 1154/1741, VGMA, Harameyn XIV, s. 131; III. Osman Vakfiyesi, 1169/1755, VGMA, Kasa no: 49, s. 12.

(35) Ömer Hilmi, ayn. esr., s. 11.

(36) Sancak, vilâyetin idâri bölümlerinden biridir. bkz. İ.M. Kunt, Sancaktan Eyâlete, İstanbul 1978.

(37) I. Mahmud Vakfiyesi, 1152/1740, VGMA, Kasa no: 47, s. 7.

(38) I. Mahmud Vakfiyesi, 1152/1740, s. 11; I. Mahmud Vakfiyesi, Tarihsiz, VGMA, Kasa no: 47, s. 43.

(39) I. Mahmud Vakfiyesi, 1156/1743, VGMA, Kasa no: 47, s. 70-71.

ların avlanılacak balıklarıyla birlikte vakf edilmiş olduğunu da bilmekteyiz(40).

Vakıfların gelir kaynakları arasında yer alan zirâî işletmelerin tasvirini tamamlamak için, —vesîkalarımız arasında sadece bir örneğine rastladığımız— *ma'den ocakları*'ndan da kısaca söz etmemiz gerekiyor. Reîsülküttâb Ebubekir b. Rüstem, Rumeli'de bulunan ve çıplak mülkiyeti devlete âit olan bir demir *ma'denini*, 1704 yılında, devletten mukâta'a usûlüyle(41), yıllık altı bin akçe ve üçyüz seksenbeş kg. demir karşılığında kiraliyor. Ancak o, vakfiyesinde, *ma'den ocağı*nda bulunan binâların, te'sislerin ve ocağı işletme hakkının mutlak mülkiyetinin kendisine âit bulunduğunu belirtiyor. Bunları vakıf hâline getirdikten sonra, bu *ma'den işletmesinin icâre-i vâhide*(42) usulüyle kiralanması şartını ileri sürüyor(43). Sözkonusu vesîkada, maalesef ikinci kira bedeli belirtilmiyor. Fakat, bu *ma'den ocağını* işletmek üzere kiralayacak olan kişinin, hem bizzat *ma'den ocağının* yeri için mukâta'a adı altında altı bin akçe nakit ile üçyüz seksenbeş kg. demirden ibâret sâbit yıllık bir kira bedelini devlet hazînesine, hem de orada bulunan te'sisler ile ocağı işletme hakkı karşılığında icâre-i vâhide denilen bir kira bedelini vakıf mütevellîsine ödemek zorunda kalacağı son derece açık ve kesin bir şekilde anlaşılıyor(44).

b. Binâlar

Bu başlık altında, XVIII. asır Türkiye'sinde vakıf akarlar arasına dâhil edilmiş olan meskenleri, iktisadî kuruluşları ve kamu hizmetleri için kiralanmış vakıf binâları tasvir edeceğiz.

1. Meskenler

Vakfiyelerde, dört tip mesken ile karşılaşılıyor: *Menzil*'ler, *saray*'lar, *yalı*'lar ve *oda* veya *hâne* denilen küçük evler. Vakfedilmiş binâların hemen hemen % 70'ini *menzil*'ler teşkil ediyordu. Arapça asıllı olup muhtelif mânâlara gelen *menzil* kelimesinin, vakfiyelerde, sinonimi bulunan Türkçe *konak* kelimesine tercîh edildiği anlaşılıyor. Oysa, *konak*, devrin konuşma dilinde çok yaygındı ve *menzil* ile tamamen aynı şeyleri ifâde etmekteydi(45). *Menzil*, vesîkaların konteksine göre, imar görmüş, umûmiyetle belli bir lükse sâhip, ikâmete mahsus yer anlamındaydı. Aşağı yukarı fransızca *residence* kavramına tekabül ediyordu. Gerçekten, zemin kat hâriç, herbiri iyice belirlenmiş fonksiyonlara sâhip bir çok odayı muhtevî bir veya iki kattan meydana gelen *menzil*, daima muhtelif bitkilerle örtülü büyük bir bahçenin ortasına kurulmuştu(46). Çok defa, sözkonusu menzillerin bahçesi, tıpkı, asıl ikâmetgâhtan başka, küçük çiftçi evleri, ahırlar, anbarlar, tarlalar, tarım âletleri, hayvanlar, v.s... ihtivâ eden bir çiftlik sâhası

gibi, son derece geniş idi. Bu sebeple, bâzî menzillere, *çiftlik menzili* dendiği de oluyordu(47).

Meskenlerin ikinci tipi, *saray* adını alıyordu ki, aslında bunlar, menzillerden pek farklı değildi. Ancak, sarayın bahçesi, üretim gayesiyle ekilip biçilen bitkilerle örtülü bir bahçe değil, aksine, ikâmet edilecek asıl binânın yâni sarayın dışında, hepsi de zevk ve eğlenceye tahsis edilmiş, *kasır*'ların, *köşk*'lerin, fiskiyelerin, cirid meydanlarının da yer aldığı süs ve letâfet bahçesiydi(48).

Deniz kenarında yazlık evler mâhiyetindeki *yalı*'lar, diğer bir mesken tipini oluşturuyorlardı. Vakfiyeler, bu *yalı*'ların —zâten aşağı yukarı bir menzil veya bir sarayinkine benzeyen— taksîmâtı hakkında bize kıymetli bilgiler veriyor. *Yalı* kelimesi, sözkonusu ikâmetgâh ile birlikte onun bütün müstemilâtını da ifâde ediyordu. Her şeyden önce, *yalı*, zorunlu olarak denizle irtibatlı bulunan kâff derecede geniş bir sâhayı kapsıyordu. Bir yalının iç teşkilâtını bilmek ilgi çekici olacaktır, zira bu, orada yaşanan hayatı da açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. İşte, İstanbul'da Eyüp sâhillerinde bir vakıf *yalı*: XVIII. asırda, bu yalının işgâl ettiği sâha, iki kısma ayrılıyordu: Hâriciye ve dâhiliye. Hâriciye, kubbeli tavanlı ve fiskiyeli bir

(40) I. Abdülhamid'in Üçüncü Kadını Nevres Vakfiyesi, 1210/1796, VGMA, Kasa no: 113, s. 16, 19; I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 55.

(41) Aşağıda izah edilecektir.

(42) Daha sonraki ilgilili kısma bkz.

(43) Ebubekir b. Rüstem Vakfiyesi, 1115/1704, VGMA, Küçük Evkâf Ülä, s. 274.

(44) Osmanlı İmparatorluğu'nda maden işletme hukuku hakkında bkz. N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki maden işletme hukuku", Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi (Ankara 1943, II/1), s. 117-126.

(45) *Menzil* ve *konak* kelimeleri sözlüklerde şu şekilde izah olunuyorlar: 1. Seyâhat esnâsında inilen yer, mola yeri, durak, istasyon; 2. bir günlük mesâfe, merhâle; 3. oturulan yer, büyük ev, vs. . .

(46) İbrahim b. Ahmed Vakfiyesi, 1178/1764, VGMA, Haremeyn VII, s. 199; Mehmed b. Şaban Vakfiyesi, 1154/1741, VGMA, Küçük Evkâf Sâni, s. 308; Mikdad Ahmed Paşa Vakfiyesi, 1201/1787, VGMA, Ana. 1195 Başlar, s. 196; III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 140-143.

(47) Cârullah b. Mustafa Vakfiyesi, 1151/1738, VGMA, Haremeyn III, s. 80; III. Selim Vakfiyesi, 1216/1801, s. 14; Alicenâb Kadın binti Abdullah Vakfiyesi, 1158/1745, VGMA, Kasa no: 163, s. 6-8.

(48) I. Mahmud Vakfiyesi, Tarihsiz, s. 41; III. Osman Vakfiyesi, 1169/1755, s. 9-10; III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 50-53. Bu devirde, bilhassa III. Ahmed'in saltanatı esnâsında inşa edilen saraylara farsça adlar veriliyordu. Bizzat III. Ahmed tarafından üç saray inşa edilmişti. "Birincisi Saadâbâd yâni mutluluk sarayı, ikincisi Husrevâbâd yâni Husrev'in Sarayı, üçüncüsü de Hümayunâbâd yâni İmparatorluk Sarayı diye adlandırıldı. Hümayunâbâd Bebek'teydi. Vezîr-i âzâm da kendisi için dördüncü bir saray inşa ettirdi ve Salpazarı'nda bulunan bu saraya Emnâbâd yâni Emniyet Sarayı adını verdi", J.V. Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, Fransızca'ya cev. J.J. Hellert, Paris 1835, c. XIV, s. 189.

köşk, iki küçük ev, müstakil bir helâ, bir havuz, bir bahçe ve denize kadar uzanan bir çimenlikten müteşekkildi. Dâhiliye diye adlandırılan kısım ise, birbirleriyle irtibatlı odalar dizisinden meydana geliyordu. Bu dizi içinde, her şeyden evvel, dördü camlı, *kış odası* denilen biri camsız ve son derece muhafazalı, altıncısı ise üç sofa, bir fiskıye ve bir de sebil ihtiva eden altı oda, büyük bir salon ve bir hamamdan meydana gelen tek katlı bir ev vardı. Şüphesiz mülk sâhibi, veya vakıf hâline getirilişinden sonra onu kiralamış olan kiracı, yalının bu ana bölümünde oturuyordu. Bu kısmın yanında, birçok odadan müteşekkil altlı üstlü iki kattan ibâret diğer binâlar birbirlerini tâkip ediyorlardı: odalardan onaltısı hizmetçilere ve altı tanesi de bu hizmetçilerin şeflerine âitti. Ayrıca meslekleri ayrı ayrı zikir edilmiş başağa, seyis, oduncu, kapıcı, korucu ve bahçıvan gibi diğer hizmetçilere de birer oda tahsis edilmişti. Diğer taraftan, söz konusu binâların daha bir çok ekleri de vardı: hizmetçilere mahsus hamam, mutfaklar, kilerler, anbarlar, çamaşlıklar, helâlar, mescid, v.s... Bu yalı hakkındaki bilgilerimizi tamamlamak için, bu yalının tamamlayıcı unsurları arasında, bir araba beygirleri ahırının, arabalar için bir barınağın, sekiz kayıklık bir kayikhânenin, bahçelerin ve bostanların da mevcut olduğunu yukarıdaki bilgilere ilâve etmemiz gerekiyor(49). İşte bir yalının kısa tasviri. Bu tasvir bize, yakınları ve hizmetçileriyle birlikte yaz mevsimini böyle bir yerde geçirebilen bir âilenin yaşayış biçimi ve refah seviyesini tahayyül ettirebilecek niteliktedir.

Vakfiyelerde rastladığımız mesken tiplerinin sonuncu kategorisi, umûmiyetle küçük boyutlu ve tek katlı olup, *oda* veya *hâne* diye adlandırılan evlerden ibâretti(50). 1725 tarihli bir hüküm, müslümanlara âit evlerin yüksekliğinin oniki zirâyı yâni dokuz metreyi, gayr-ı müslim evlerinin dokuz zirâyı yâni takriben yedi metreyi ve dükkânların yüksekliğinin ise dört zirâyı, yâni takriben üç metreyi aşmaması gerektiğini belirtiyor(51). Bu küçük evlerden birçoğu *müteahhülün odası* yani evliler meskeni diye adlandırılıyordu ki, bunlar umûmiyetle, zemin katında, bir oda, bir sofa ve bir helâ ile birinci katta, bir oda ve bir sofayı ihtiva ediyorlardı(52).

Dört tip mesken tipi üzerinde yapmış olduğumuz bu tahfil, bizi, sözkonusu meskenlerin bir "sosyal" sınıflandırmaya tâbi tutulabileceği neticesine götürüyor. Osmanlı Devleti'ndeki meskenlerin büyük çoğunluğunu teşkil eden *oda*'larda yâni evlerde, köylüler, işçiler, zanaatkârlar, tüccarlar ile küçük ve orta derecedeki memurlar oturuyorlardı. *Menziller* veya *konaklar*, birincilere nisbetle daha yüksek gelire sâhip olan ehemmiyetli şahsiyetlere âitti. Muhtemelen, şehirlerde oturan, ancak müref-

feh bir hayat sürdürebilmek için şehirdeki faaliyetleriyle yeteri derecede para kazanamayan bu şahsiyetler, aynı zamanda, tarım işleriyle meşgul olmak mecbûriyetinde kalıyorlardı. Tarlalar ve bostanlar ile muhtelif bahçelerin, *menzil*'in tamamlayıcı unsurları arasında bulunması, bunların sâhiplerinin veya kiracılarının, eğer söylemek câizse, yarı-şehirli kişiler olduklarını bize açıkça göstermektedir; yâni, kanaatimize göre, *menziller*, durumu müsâit olan kişilerin bir *nevî* tarım hayatından şehir hayatına geçiş yerleri oluyorlardı. Bu varsayımı, bizzat *menzil* veya *konak* kelimelerinin edebî mânâsı da tamamiyle desteklemektedir; zirâ, sözkonusu kelimelerin, daha başkaları arasında, "seyâhat esnâsında inilen yer, durak, istasyon" mânâlarına geldiğini bilmekteyiz. Nihâyet *saraylar*, pâdişahlara ve Osmanlı Hükümeti'nin bilhassa yaz aylarında zamanlarının büyük bir kısmını *yalı*'larda geçirmek âdetinde olan yüksek şahsiyetlerine âit meskenleri oluşturuyorlardı.

Diğer taraftan, bu meskenlerin adları, bize Türk hayatının başka bir cephesini daha düşündürüyor. Oda ve konak diye adlandırılan meskenler, Türk içtimâî hayatının çok uzun bir tekâmülü neticesinde ortaya çıkıp gelişme imkânı bulmuştur; zirâ, hem *ota* hem de *konak* deyimleri, askerî menşe'li Türkçe deyimler olduğundan —*ota*, *otağ* kelimesinden geliyor, *konak* ise, bu mânâda, "kamp yeri"ni ifâde ediyor—, Türklerin aslı vasfını göstermektedir(53). *Saray* ise, ya doğrudan doğruya ya da Araplar aracılığıyla, İrânlılardan alınmıştır, hem de bize hatırlattığı her şeyle, meselâ monarşi rejimi, v.s... ile birlikte...

2. Kamu hizmetleri için kiralanmış binâlar

Kamu hizmetleri için kiralanmış binâlar, XVIII. asırda vakf edilmiş gayr-ı menkullerin başka bir grubunu oluşturuyordu. Bunlar arasında, incelediğimiz vesîkalara göre, İstanbul'da bulunan ve merkezî hükümetin bir dâiresini teşkil eden *Defter-hâne* ile diğer yerlerde bulunan dört güm-rük binâsı vardı. Sultan I. Mahmud, 1743 yılında,

(49) Emine binti Sultan Mustafa Vakfiyesi, 1152/1739, VGMA, Kasa no: 96, s. 4-8; krş. İbrahim b. Ahmed Vakfiyesi, 1178/1764, s. 199; I. Mahmud Vakfiyesi, 1165/1752, VGMA, Kasa no: 47, s. 113-115; Nevres Vakfiyesi, 1210/1796, s. 15-16.

(50) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 87.

(51) R. Mantran, *La vie quotidienne a Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et de ses successeurs*, Paris, 1962, s. 46.

(52) Ebubekir b. Hüseyin Vakfiyesi, 1118/1707, VGMA, *Mukata'a III*, s. 223-224; İbrahim b. Mehmed Vakfiyesi, 1116/1704, VGMA, İstanbul I, s. 32-33; İbrahim b. Abdülkerim Vakfiyesi, 1120/1708, VGMA, *Küçük Evkâf üla*, s. 73; Ömer b. Osman Vakfiyesi, 1136/1723, VGMA, Harameyn XIII, s. 272; I. Mahmud Vakfiyesi, Tarihîsiz, s. 41-42.

(53) Krş. J. Deny, *La psychologie du peuple Turc*, Paris, Tarihîsiz, s. 116-118.

İstanbul'un Firuz-ağa Mahallesi'nde, yedi bin sekizyüz altmışaltı zirâ karelik bir arsa üzerine, mâliye bakanı mesâbesinde olup Dîvân'ın da üyesi bulunan *Defterdâr* ve ona bağlı dâirelerin müdürleri için⁽⁵⁴⁾, büro ve lojman olarak kullanılacak doksan yedi odadan müteşekkil büyük bir saray, ve vezirlerin atları için yedi bin ikiyüz doksandört zirâ karelik bir sâha üzerine bir ahır yaptırıyor. Ve bunları vakıf akarlar hâline getiriyor, ayrıca, vakfiyesine, adı geçen memurların bu binâları kiralamaları ve her ay vakıf mütevellisine yüz on yedi bin sekizyüz akçelik kira bedelini ödemeleri şartını koyuyor. Defterdarlığın her kalemine tahsis edilmiş odaların sayısını —Defterdâr tarafından işgal edilen umumî kalem hâricinde, vesikamıza göre Defterdârlık'ta yirmi altı kalem mevcuttu—, ve her kalem tarafından ödenecek kira bedelini de tesbit ve tâyin ediyor. Meselâ *Defterdâr*'a aylık yirmi bin akçe karşılığında onaltı oda; *cizye muhâsebecisi kalemi*'ne de aylık üçbin akçe karşılığında beş oda ayrılmıştı⁽⁵⁵⁾. Vakıf kurucusu, diğer taraftan, vezirlerin de, sözkonusu ahırın kira bedeli olarak, vakfa her ay onbin akçe ödemek zorunda kacaklarını hükme bağlamıştı.

Gümrük binâlarına gelince, Osmanlı İmparatorluğu'nda, ithâlatttan olduğu kadar ihrâcattan ve aynı şekilde, deniz veya kara yoluyla İmparatorluğun bir noktasından diğerine taşınan mallar üzerinden gümrük vergileri alındığını biliyoruz. Bunun için, ticâret yollarının giriş ve çıkışına, gümrük idâresinin yerleştiği binâlar inşa edilmişti. Vakıf hâline getirilmiş bâzı binâların, vakıf müesseseleri yararına oldukça yüksek bir fiatla söz konusu gümrük idârelerine kiralanmış olduğunu vakfiyelerde müşâhade etmekteyiz⁽⁵⁶⁾. Zâten, bâzı hallerde, pâdişahlar tarafından bizzat gümrük vergilerinin vakf edilmiş olduğunu da vesikalarımız sayesinde bilmekteyiz⁽⁵⁷⁾.

3. İktisadî kuruluşlar

XVIII. asır Türk vakıfları, toplam gelirlerinin takriben % 30'unu iktisadî kuruluşlara, yâni dükkân, anbar gibi ticaret mahallerine, ve imâlât-hâne, hamam, v.s... gibi sînâf işletmelere borçluydu. Tahlil ettiğimiz üçyüz otuz vakfiyeye istinâd eden müşâhedelerimize göre, sayı bakımından, daha ziyâde içinde ticâret yapılan binâlar, bilhassa ortalama onar onar bir vakfın akarları arasında bulunan küçük dükkânlar, aynı şekilde anbarlar, mahzenler ile samanhâneler ve ahırlar vakf edilmişti⁽⁵⁸⁾. Bu ahırlara, seyyâhlar veya başka bir iş için kırdan şehre inen kişiler atlarını bağlıyorlardı.

Dükkân'ın, sözkonusu devirde, bugün değişik adlar altında tanıdığımız hemen hemen her cins ticâret evini belirlediğini tasrih etmemiz gerekir: Bakkal dükkânı, fırın, kasap dükkânı, eczâhâne,

lokanta, v.s... Ayrıca, bu kelimeyle, terzi, ayakka-bıcı, marangoz, v.s... atölyeleri gibi, hem üretim yapan ve hem de ürettiklerinin perâkende olarak satışını yapan esnaf atölyeleri de belirleniyordu. Aynı şekilde, hekim muâyenehâneleri (*tabib dükkânı*) ile bankacı veya sarrâfların iş yerleri (*sarrâf dükkânı*)'nin adlandırılması için de, dükkân kelimesinden istifâde edilmesi âdetti.

Mahzen'e gelince, Türklerin arapçadan almış olduğu bu kelime, asıl mânâsı itibâriyle, *anbar*'ın sinonimi olarak, eşyanın korunmasına mahsus binâları ifâde ediyordu⁽⁵⁹⁾. Ancak, aynı kelime, Avrupa'ya bir seyâhat yaptıktan sonra, satış gayesiyle malların sergilendiği ticâret yerlerinin adı olmak üzere, —arapça *mahzen*'den alınmış fransızca *magazin* kelimesinden⁽⁶⁰⁾— *mağaza* şekliyle ikinci defa Türkiye'ye girmişti. Bu örnek, kültür değişmeleri açısından son derece ilgi çekicidir.

Bâzıları vakf edilmiş olan *han*'lar⁽⁶¹⁾, ticâret yerleri arasında, ehemmiyetli bir yer işgal ediyorlardı. Birçok odadan ve diğer eklerden müteşekkil ve tüccarlarla yolcuların bütün ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli olan *han*'lar, yâni büyük binâlar⁽⁶²⁾, Osmanlı İmparatorluğu'nda, eski Selçuklu Kervansaraylarının yerini almış ve ülkenin iktisadî hayatında kervansaraylarla aynı rolü oynamaya başlamıştı⁽⁶³⁾.

(54) Defterdâr ve Defterdârlıktaki diğer üst yöneticiler hakkında bilgi için bkz. A. Holdborn, *Les finances ottomanes*, Vienne 1912, c. II, s. 32 vd.; A. Roumani, *Essai historique et technique sur la dette publique ottomane*, Paris 1927, s. 7 vd.

(55) I. Mahmud Vakfiyesi, 1156/1743, VGMA, Kasa no: 47, s. 76-103. Bu vakfiye, Osmanlı Devleti'nin mâliye teşkilâtı tarihi, ve bilhassa Defterhâne'nin bürokratik yapısını aydınlatması bakımından son derece ehemmiyetli bir vesikadır. Bu konu hakkında, söz konusu vakfiyenin tahlilinden hareketle yapılacak bir incelemeyle daha sonra neşredeceğiz.

(56) Ayşe binti III. Ahmed Vakfiyesi, 1156/1743, s. 184-185; Mehmed b. Sallih Vakfiyesi, 1194/1780, VGMA, Küçük Evkâf Sâni, s. 581; I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 56.

(57) Ayşe binti III. Ahmed Vakfiyesi, 1156/1743, s. 185-187.

(58) Âlime binti Zarafî-zâde Osman, 1183/1769, VGMA, Ana. 1267 Başlar, II, s. 405; İsmail b. Ahmed Vakfiyesi, 1193/1779, Erzurum Sâni Muhâsebe, s. 216.

(59) Ragib Mehmed Paşa Vakfiyesi, 1176/1762, s. 12-14.

(60) Seyfi-zâde İbrâhim b. Mustafa, 1208/1794, VGMA, Küçük Evkâf Sâdis, s. 253.

(61) Hasan b. Abdülbâkî Vakfiyesi, 1134/1722, VGMA, Küçük Evkâf Sâni, s. 293.

(62) Corulu Ali Paşa Vakfiyesi, 1119/1708, VGMA, Kasa no: 188, s. 296-297.

(63) Bir vakıf-kurucusu, 1759 tarihli vakfiyesinde, aynı zamanda *Han* diye adlandırılan kervansarayını Tokad'da vakf ettiğini yazıyor, Sunkurzâde Mehmed Vakfiyesi, 1172/1759, VGMA, Harameyn VI, s. 269. Krş. M. Akdağ, Türkiye'nin iktisadî ve içtimâî tarihi, Ankara 1971, c. II, s. 185-186. Kervansarayların rolü için bkz. J. Sauvaget, "Les caravansérails syriens du Hadjdj de Constantinople", *Art Islamica*, c. IV, 1937, s. 98-121; B. Yediyıldız, "Vakıf müessesesi'nin XVIII. asır Türk toplumundaki rolü", s. 6-7.

İktisâdî kuruluşlar diye adlandırdığımız binâ-
ların ikinci kategorisini, vakf edilmiş sınıâ işletme-
ler teşkil ediyordu ki, bunlar, hamamlar, değir-
menler ve imâlâthânelerden ibâretti. Hamamların
müslüman Türklerin hayatındaki yerini tahayyül et-
mek güç değildir. Gelişmesi, namazın sahih olarak
ifâsı için kaçınılmaz olan vücut temizliği kavramı-
na çok şey borçlu olan ve zâten bir çoğu vakıflar
sâyesinde hayat bulan(64) bu an'anevî kuruluşlar,
sırf yıkanma odalarını değil, fakat tıraş salonlarını,
sohbet ederek ve kahve içerek yorgunluğun gideril-
diği sofalarla dinlenme salonlarını da ihtivâ ediyor-
du(65). İncelediğimiz dönemin Türk toplumunda,
değirmenlerin ehemmiyeti hamamlarinkinden daha
az olamazdı. Hamamların gitgide yayılmasının
arkasında dinî bir âmil varsa, değirmenlerin bollu-
ğunun da iktisâdî bir ihtiyaçtan kaynaklandığı
son derece açıktır. Zirâ, halkın büyük bir kısmı,
bizzat kendi ürettikleri buğday ve mısırı, ekmek
yapmak gayesiyle, hemen hemen her köyde mev-
cut olan değirmenlerde öğütüyorlardı. Bu değir-
menlerden birçoğu, İmparatorlukta bulunan diğer
binâ ve kuruluşlar gibi, bâzi kamu müesseseleri ya-
rarına vakf edilmişti(66).

Vakf edilmiş imâlâthânelere veya kârhânelere
gelince (bkz. Tablo III), sayı bakımından tekstil
sanayii ile ilgili olanlar ilk sırayı alıyorlardı: dört
yünhâne, çizgili kumaşlar dokunan ve Halep'te
Sultan I. Mahmud tarafından vakf edilmiş olan
yirmialtı dokuma atölyesi(67), doksan tanesi İs-
tanbul'da Sultan III. Ahmed'in eşi Mihrişah Emi-
ne Kadın tarafından vakf edilmiş olan doksanüç
ipek dokuma fabrikası(68), eski Türk evlerinin
temel mobilyalarından biri olan kerevetler için
ipek kaplı yastıkların imâl edildiği ve Sultan III.
Mustafa tarafından vakıf akarlar hâline getirilmiş
bulunan kırk yastık atölyesi(69), ve yine büyük
devlet adamları tarafından vakf edilmiş olan yir-
mibir boyahâne(70). İkinci sırada, sıkı sıkıya daha
önce bahs ettiğimiz zeytin bahçelerine bağlı olup
ülkenin değişik bölgelerinde bulunan yirmi yağ
atölyesi(71) vardı. Üçüncü sırada ise, onbir tanesi
veziriâzam Dâmâd İbrahim Paşa tarafından İz-
mir'de vakf edilmiş olan oniki sabunhâne bulu-
yordu(72). Sandalların ve kayıkların imâl edildiği
yedi kayikhâneyi(73), bir kükürt fabrikasını(74),
bir kuyumcu atölyesini(75), ve dört enfiye fabrika-
sını(76) ayrı ayrı zikr ettikten sonra, vakfa konu ol-
muş diğer fabrikaları şu şekilde gruplandırabiliriz:

a. Önce gıda sanayii: üç yoğurdhâne(77),
üç pirinç dibekhânesi(78), deri sanâyiinin sıkı sı-
kıya bağlı bulunduğu onyeddi salhâne(79) ve bir
bozahâne(80);

b. sonra inşaat sanâyii: bir kiremithâne(81),
bir kaldırım taşı fabrikası, beş çinihâne(82), onbir
şişe fabrikası(83) ve iki alçı fabrikası(84);

c. üçüncü olarak, ev eşyaları sanâyii: bir
lâmba fabrikası(85) ve altı mum atölyesi(86);

- (64) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 106-107.
(65) Krş. R. Mantran, *İstanbul dans le seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris 1962, s. 503-504. Hamam teşkilâtını göstermek için burada iki örnek vermek yerinde olacaktır: 970 zirâ' karelik bir alan üzerine inşa edilmiş "iki halvetli, üç sofa ve kapu arası ve sovukslukta bir sofa ve kenif ve mermer şadırvanlı ve câmekân ve külhân ve dellâk odası ve külhân avlusu ve üç masûra mâ-f leziz-i cârf, ve eyyâm-ı sayfda mâ-f leziz-i cârf kifâyet eylemediği takdirce hâzine ittisâlinde kâin kuyu ve müstemlât-ı sâlreyi hâvl bir hammâm", III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 106-107. İstanbul Fener-kapısı'nda 1200 zirâ' karelik bir alan üzerine inşa edilmiş "Kubbeleri müdevver, döşemeleri mermer, dört halvet, üç sofa, bir orta sofa, iki nim sofalı, soğuk ve mükemmel ısı ve soğuk yedek su hazineleri ve beş masura mâ-l leziz, etrâfı kârgir divarlı, ortası şadırvanlı, mükemmel câmekân ve mükemmel külhân ve hammâlân odası, bir sofa, bir dellâkân odası, ve bir miktâr havluyu müstemil hammâm", Ragıb Mehmed Paşa Vakfiyesi, 1176/1762, s. 17-18.
(66) Ayşe binti III. Ahmed Vakfiyesi, 1156/1743, s. 11.
(67) I. Mahmud Vakfiyesi, 1162/1749, VGMA, Kasa no: 31, s. 17-18.
(68) Mihrişah Emine Kadın Vakfiyesi, 1135/1723, VGMA, Kasa no: 41, s. 11.
(69) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 129
(70) Mikdad Ahmed Paşa Vakfiyesi, 1199/1785, VGMA, Ana. 1195 Bağlar, s. 193-194; Dâmâd İbrahim Paşa Vakfiyesi, Tarihsiz, s. 9; III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 46, 77, 187-188; III. Osman Vakfiyesi, 1169/1755, s. 10.
(71) Musa b. Yunus Vakfiyesi, 1170/1754, VGMA, Harameyn VI, s. 161-162; Abdullah b. Abdulfettah Vakfiyesi, 1135/1723, VGMA, Mukata'a I, s. 106; Ebûbekir b. Osman Vakfiyesi, 1197/1782, VGMA, Ana. 1195 Bağlar, s. 113; Türâbî-zâde Alemâr İbrahim akfiyesi, 1188/1774, s. 232-233; III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1754, s. 176-182.
(72) Ayşe binti Mehmed Vakfiyesi, 1167/1754, VGMA, Harameyn VI, s. 52; Dâmâd İbrahim Paşa Vakfiyesi, Tarihsiz, s. 7.
(73) I. Mahmud Vakfiyesi, 1165/1752, s. 112; Ragıb Mehmed Paşa Vakfiyesi, 1176/1762, s. 23; III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 134-135.
(74) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 88.
(75) Aynı Vakfiye, s. 82-83.
(76) Aynı Vakfiye, s. 130-131, 293-294.
(77) Aynı Vakfiye, s. 84; Safiyye binti II. Mustafa Vakfiyesi, 1163/1750, VGMA, Kasa no: 148, s. 52-53.
(78) Çortulu Ali Paşa Vakfiyesi, 1120/1709, s. 327-328.
(79) I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 44-46; İbrahim Efendi Vakfiyesi, 1189/1775, VGMA, Erzurum Sâni Muhâsebe, s. 210-214; I. Mahmud Vakfiyesi, 1165/1752, s. 112; Dâmâd İbrahim Paşa Vakfiyesi, Tarihsiz, s. 8.
(80) Alagöz-zâde İbrahim b. Mustafa Vakfiyesi, 1181/1767, VGMA, Harameyn VIII, s. 212.
(81) Abdülhâdi b. Mehmed Vakfiyesi, 1133/1721, VGMA, Harameyn III, s. 221.
(82) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 88.
(83) Zeyneddin-zâde Ali b. Ali Vakfiyesi, 1219/1804, VGMA, Kasa no: 8, s. 1.
(84) III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 72.
(85) Seyff-zâde İbrahim b. Mustafa Vakfiyesi, 1208/1794, s. 252-254.
(86) Mehmed Tahir b. Osman Vakfiyesi, 1179/1765, VGMA, Harameyn VII, s. 285-286; I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 291.

d. ve nihâyet, silâh sanâyii: bir kılıç fabrikası(87), dört baruthâne(88) ve umûmiyetle tüfek îmâl eden dört silâh atölyesi(89). Yukarıdan beri zikr edilen bütün bu îmâlâthâne veya fabrikaların birçoğunun devlet adamları tarafından vakf edilmiş olduğunu da burada ifâde etmemiz gerekiyor.

Vakf edilmiş iktisâdî kuruluşların açıklanmasını tamamlamadan evvel, Osmanlı gayr-ı menkul hukûkunun çok karakteristik bir müessesesinden daha bahs etmemiz icap eder. Bu müessese *gedik* adını taşımaktadır. *Gedik* tâbiri, hem özel bir zanaatı, işçiliği veya bir ticâret dalını icrâ etme hakkını, hem bunların icrâsı için gerekli âlet ve edevâtı, bâzan da bu mesleklerin mecburen icrâ edildiği yerleri ifâde ediyordu(90). Gerçekten, yukarıda anlatmaya çalıştığımız ticâret veya zanâat kuruluşlarından birinde çalışan tüccarlar, zanâatkârlar veya işçiler, mesleklerini belli bir nizama bağlamak ve menfaatlerini korumak gayesiyle loncalar hâlinde sınıflara ayrılmışlardı(91). Önceki asırlarda olduğu gibi, XVIII. asırda da, "esnaf teşekküllerinin (corporation) temelinde, ustalar, kalfalar (kalifiye işçiler) ve çıraklar (vasıfsız işçiler) bulunuyordu. Çıraklar, işçi sınıfına yükselebilmek için, ilgili sanatın tekniğinde ve ayrıca loncanın gelenekleri konusunda, kendilerini yetiştirmekle görevli bulunan ustalara bağlıydılar. İşçilikten ustalığa geçiş, çok ciddi ve zor olup, meslekî yetenekler dışında daha bir takım vasıflara sâhip olma şartına tâbî kılınmıştı. Gerçekten, rastgele herkese, bir dükkân, bir atölye veya herhangi bir ticâret işi açma müsaadesi verilmemişti. Bunların sayısı esas itibâriyle sınırlandırılmış ve nizama bağlanmıştı, ve sadece ustaların, dükkân ve atölye sâhibi olma veya ticâret yapma hakkı —veya imtiyâzı— vardı: önceleri ustalık diye adlandırılan bu imtiyaz, daha sonra *gedik* adını almıştı. Dükkânların veya atölyelerin sayısı sınırlanınca, hâliyle ustaların sayısı da sınırlandırılmış oluyordu: "O halde, ustaların, imtiyazlarını ve üstünlüklerini koruma ve alt sınıflardan gelen unsurlar tarafından istilâ edilmeme endişesine sâhip sosyal bir sınıf oluşturdukları düşüncesine varılabilir"(92). Böylece, başlangıçta bir zanâat veya her hangi bir meslek icrâ etme hakkını —veya imtiyâzını— ifâde eden *gedik*, daha sonra, yukarıda da belirtildiği gibi, sözkonusu mesleğin icrâsı için gerekli teçhîzâtı da belirtmeye başlamıştı(93). Bu kelime, XVIII. asır vakfiyelerinde, daha ziyâde sonuncu mânâsıyla kullanılmıştır. Meselâ Sultan III. Selim, İstanbul'daki bir *han*'ın yermi yedi odasını, "ve oda-i mezkûrların derunlarında mevcûde, beyne'l-hıref *gedik* tâbir olunur âlât-ı lâzîmeleri" vakf ediyor(94). Yine III. Selim, "bir bâb taşçı dükkânı derûnunda mevcûde . . . beyne'l-hıref taşçı *gediği* tâbir olunur on aded külünk, ve iki küskü ve sâir ber müceb-i

defter-i müfredât gedik tâbir olunur âlât-ı lâzîme-i ma'lûme-i mevcûdelerini" de vakf hâline getiriyor. Aynı şekilde, bu pâdişâhın vakıfları arasında, bir "francala —kelime İtalyanca franciola'dan geliyor— fırını" içinde, esnaf arasında "francala *gediği* tâbir olunur" iki tekne ve sâir ber müceb-i defter-i müfredât *gedik* tâbir olunur âlât-ı lâzîme-i ma'lûme" de bulunmaktaydı(95). Diğer bir pâdişâh da, ihtivâ ettiği ikiyüz altmış beş kasap *gedik*leriyle birlikte onbir salhâneyi vakıflaştırmıştı(96). Bu vakıfla ilgili dökümanlarda sözkonusu âletleri ihtivâ eden binânın, devrin bir sadrâzamı tarafından vakf edilmiş yedi salhâne gibi, "gedik dükkânı" diye adlandırıldığı da müşâhede edilmektedir(97).

c. Nakit Para

XVIII. asır Türk vakıflarının toplam gelirlerinin takriben % 32'si vakf edilmiş nakit paralardan geliyordu. Vakfiyelerini incelediğimiz üçyüz otuz vakıftan doksan dördünün yâni % 28'inin gelir kaynakları ya sadece nakit paralardan, veya nakit parayla birlikte diğer bâzı gayr-ı menkullerden ibâretti. Bu nakit paraların 42.120.220 akçelik muazzamı bir yekun tuttuğunu müşâhede etmek oldukça ilgi çekicidir. Bu verileri, çok muhataralı bir iş olmasına rağmen, başka araştırmaların neticeleriyle mukayese edersek, XVI. asra nazaran XVIII. asırda, nakit parayla ilgili vakfiyelerin sayısındaki azalmaya rağmen, vakf edilmiş naktin hacminin sayı bakımından şiştiği görülecektir (bkz. Tablo: IV). Fakat, hemen belirtelim ki, bu durum her şeyden önce, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı

(87) Ayşe binti Mehmed Vakfiyesi, 1167/1754, s. 52.

(88) Çıplak Hüseyin b. Ahmed Vakfiyesi, 1189/1775, VGMA, Harameyn IX, s. 271; III. Mustafa Vakfiyesi, 1178/1764, s. 131.

(89) İbrahim b. Ali Vakfiyesi, 1116/1705, VGMA, Küçük Evkâf Ülä, s. 216.

(90) W. Padel ve L. Steeg, *De la législation foncière ottomane*, Paris 1904, s. 267.

(91) Bu korporasyonlar hakkında bkz. R. Mantran, *İstanbul...*, s. 348 vd., ve orada gösterilen kaynaklar.

(92) R. Mantran, *La vie quotidienne...*, s. 121.

(93) Burada *gedik*'ler hakkında derinliğine bir tahlile girmek imkânımız yoktur. Bu konuda bkz. Bellin, *Étude sur la propriété...*, s. 153-160; A. İnan, *Aperçu sur l'histoire économique de l'Empire turc-ottoman*, İstanbul 1941, s. 58-63; W. Padel ve L. Steeg, *ayn. esr.*, s. 267-270; Sıdkı, *Gedikler*, İstanbul, 1325; Hüseyin Hüsnü, *Ahkâm-ı evkâf*, İstanbul 1321, s. 22-23; M.Z. Pakalın, *ayn. esr.*, c. I, s. 656-659; Ömer Hilmi, *ayn. esr.*, s. 11-12 (10-11).

(94) III. Selim Vakfiyesi, 1216/1801, s. 73-74.

(95) Aynı Vakfiye, s. 22-25.

(96) I. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 44-46.

(97) Çorlulu Ali Paşa Vakfiyesi, 1119/1708, s. 292-293. Başka bir vakfiyede *Hancı Gediği*'nden söz edilmektedir, İbrahim b. Ağâh Mehmed Vakfiyesi, 1193/1779, VGMA, Harameyn IX, s. 14.

parasının mâruz kalmış olduğu enflasyona bağlı bulunuyordu. Ayrıca bu hâdise, mâli zenginliklerin, XVIII. asır Osmanlı toplumunun bâzı grupları elinde toplanmış olduğunu da göstermektedir. Bu grupların tahfiline tekrar döneceğiz(98). Şimdi, Osmanlı İmparatorluğu'nda nakit paraların vakfı hususundaki tartışmalara bir göz atmak yerinde olacaktır.

İlk imamlar, menkûl vakfını yasakladıkları hâlde, —hepsi de Hanefî mezhebi mensubu olan— İmam Zufer ve Muhammed Şeybânî'nin fikirlerine istinâd eden Osmanlı hukukçularına göre, menkûller ve ". . . istirbâh olunarak ribhi vücûh-i birre sarfedilmek üzere emvâl-i nakdiye" yâni elde edilecek geliri kamu yararına ve hayır cihetlerine harcanacak olan nakit paralar, bu âdetin mevcut olduğu şehirlerde, vakf edilebiliyordu(99). Ve Osmanlı İmparatorluğu'nda, tarım âletleri ve yukarıda zikr edilen gedikler gibi gayr-ı menkûllere bağlı menkuller kadar altın ve gümüş de geniş bir biçimde ve tartışmasız olarak vakıf akdine konu yapılabiliyordu, zîrâ, bunların Türkiye'de vakıf hâline dönüştürülmesi âdet idi(100).

Bununla birlikte, sözkonusu uygulama, muhtemelen, I. Selim'in Mısır'ı fethinden sonra Türkiye'ye girip yerleşecek olan yeni-hanbelîlik anlayışının(103) tesirinin ve bilhassa, bu tarihten itibaren Hanefîliğin(104) resmi devlet doktrini hâline getirilmesinin de payı bulunan canlı bir tartışmaya sebep olmakta gecikmedi. Sırasıyla, Anadolu kadıaskeri, şeyhülislâm ve Rumeli kadıaskeri tâyin edilmiş olan Çivizâde Mehmed Muhyiddin (öl. 1547)(105), nakit para vakfını meşrû telâkkî edenlerin zayıf nakillere dayandıklarını iddîâ ederek, bu türlü vakıfların, İmparatorluğun her yöresinde yasaklanmasını kararlaştırdı. Ülkenin iktisâdî sisteminde ehemmiyetli bir yeri olan bir müesseseyi yıkan bu fikir öylesine yayılmış olmalı ki, Çivizâde'nin görevden alınmasından sonra, Şeyhülislâm olan Ebusuud (öl. 1577)(106), nakit para vakfının geçerliliğini ispat etmeyi denediği bir eser(107) kaleme almak mecbûriyetinde kaldı.

Sofya'da bir halvetî şeyhi olan Balı Baba (öl. 1552)(108) tarafından Çivizâde'ye gönderilmiş bir mektup, para vakfı konusunda son derece anlamlı bâzı satırlar ihtivâ etmektedir. Sâdeleştirerek aktarmaya çalışacağımız bu satırlarda şöyle denilmektedir: "Geçmiş zamanlarda insanların davranış düstûrları olup bize nakl edilmiş fikirler arasında bir tane bile zayıfına rastlamak mümkün değildir. İctihad yapan imamların yasaklamış olduğu bâzı eylemler, zaman gerektiriyorsa icrâ olunabilir. Müctehid imamlar bâzı meseleleri zamana ve mekâna ta'lik etmişlerdir. Zamanın dönüşüne tâbi olmak lâzımdır.

Bâzı hükümler de şerâtin ahvâlî, zamanın zarûretine bağlıdır. İyi gidiyor iken âlemi karıştırma, ızdırıp verme, fitneye bâis olma! Mümin kardeş, Rumeli'nin bâzı imâretlerinin, bâzı mescidlerinin ve medreselerinin, camilerinin bir çoğunun gelir kaynakları, nakit paralardan ibârettir. Bütün bu kuruluşların ahır olmasına karar verildi. Bundan böyle onları imar etmek çok güçtür. Şehir ve kasabaların sularına âit vakıflar, nakit paralardır. Bunların kurumasına karar verildi. Bundan böyle, onlara su getirmek mümkün değildir. Ayrıca, öyle yerler mevcut ki, oralarda ne iman vardır ne de din. Bu yörelerin halkı hayvanlar gibi bir hayat sürmektedir. Para vakfının yasaklanmasının neticesi budur. Bilmiş olasin ki, onları bunca sevaptan mahrum korsun!"(109).

Nakit para vakfı yasağı resmen kaldırıldı. Fakat, bu konuda ilim adamları arasında cereyan eden tartışmaların arkası kesilmedi. Bu defa, bir fıkıh âlimi olup, devletin en yüksek dîni otoritelerine kafa tutmaktan çekinmeyen Mehmed Birgivi (öl. 1573), nakit para vakfının şer'iliğini müdafaa edenlerin fikirlerini çürütmek için bir kitap yazdı(110). Mehmed Birgivi'nin Osmanlı İmparatorluğu tarihinde birçok karışıklıkların sebebi olan fikirleri, bilhassa talebeleri ve taraftarları sayesinde geniş bir yayılma sâhası bulmuş olmasına rağmen, XVII. asrın en büyük Osmanlı âlimi Kâtip Çelebi'nin ifâdesine göre, "örf ve âdete aykırı" oldukları için(111) başarısızlığa uğramak zorunda kaldı-

(98) B. Yediyıldız, "Türk vakıf kurucularının...", s. 150 vd.

(99) Ömer Hilmi, ayn. esr., s. 18 (15); Ali Haydar, ayn. esr., s. 130.

(100) H.P. Hâtemî, ayn. esr., s. 101, not. 11.

(101) Ö. Lutfi Barkan ve E.H. Ayverdi, İstanbul vakıfları tahrir defteri -953 (1546) tarihli-, İstanbul 1970, s. XXX-XXXI.

(102) M. Sencer, Osmanlı toplum yapısı, İstanbul 1969, s. 295.

(103) Yeni-hanbelîlik için bkz. H. Laoust, Les schismes dans l'Islam, Paris 1965, s. 266 vd.

(104) H. Laoust, ayn. esr., s. 311.

(105) Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul, Meral Yayınları, Tarihsiz, c. I, s. 293-294.

(106) İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı, Ankara 1965, s. 235.

(107) Risâle fi vakfi'n-nukûd ve cevâzihi, Süleymaniye Kütüphanesinde 1097/1685 tarihli Arapça yazma, seksiyon: Bağdatlı Vehbi Efendi, no: 477/1.

(108) Bursalı Mehmed Tahir, ayn. esr., s. 59.

(109) O. Keskiöglü, "Bulgaristan'da Türk vakıfları ve Bali Efendi'nin vakif paralar hakkında bir mektubu", Vakıflar Dergisi, IX, (Ankara 1971), s. 92-93.

(110) Es-Şeyfi's-sarîm fi adem-i cevâz-ı vakfi'l-menkûl ve'd-derâhîm, Süleymaniye Kütüphanesinde 1079/1669 tarihli Arapça yazma, seksiyon: Es'ad Efendi, no: 1581, s. 218b-249b.

(111) Mîzânü'l-Hakk fi ihtiyâr'il ahakk, İstanbul 1972, s. 106; krs. B. Yediyıldız, "Müessesese-toplum münâsebetleri...", s. 41.

lar. Birgivi ve taraftarlarının, bugünkü bilgimize göre, bizi ilgilendiren dönemde, pek fazla bir akis uyandırmayan bu fikirleri, XX. asrın başında, "zamanı durdurmak" isteyen birinin arzuları olarak telâkkî edileceklerdir(112).

Zaman durmamıştır, dolayısıyla, diğer vakıf akarları gibi, nakit para vakfı da, Osmanlı İmparatorluğu tarihi boyunca, gitgide yayılmaktan geri kalmamıştır(113).

d. *Vakıf akdine konu olan diğer nesnelere*

XVIII. asır Türk vakıflarının gelir kaynakları arasında, yukarıda izah ettiklerimizden başka, birkaç gemi, hayvan derileri ve sular da yer alıyor.

Karşılıksız bir şekilde kendisinden istifade edilmek üzere toplumun hizmetine sunulmuş bir nesne olarak sudan daha önce bahs etmiştik. Fakat, diğer taraftan, suyun, kamu müesseselerine gelir temin eden bir kaynak rolünü oynaması da mümkündü. Gerçekten, vakıf akdinin mevzuları hakkında, araştırmamızın bu bölümünün baş kısmında yapmış olduğumuz ayırım noktai nazarından, vakıf hâline getirilmiş sular, bünyelerinde vakfın her iki cephesini de mündemiç idiler: İslâm hukukuna göre, suların prensip itibâriyle toplumun ortak malı(114) olması ve sularla ilgili bütün kuruluşların umûmiyetle herkesin hizmetine bedava olarak sunulması gerektiği hâlde, bâzen vakıf-sularının bir bölümünün, başka vakıf kuruluşlarına gelir temini gayesiyle, kiralandığı veya satıldığı da oluyordu. Meselâ, İzmir'e bağlı Urla şehrine bir saat mesâfede Gazi-vereseşi diye adlandırılan ve Vâlide-Sultan'ın Manisa'daki vakıflarının mütevellî kaymakamı İbrahim b. Mahmud'un özel mülkiyeti olan bir tarladaki menba'dan çıkan altmış masura(115) su, 1741 yılında, sözkonusu mülk sâhibi tarafından Urla'ya götürülmüş ve vakf edilmişti. Vakıf kurucusunun, bu su-vakıfları hakkında ileri sürmüş olduğu şartlar şu şekilde özetlenebilir: Üç masuralık su, bu şehirde inşâ etmiş olduğu çeşmeye tahsis edilecek, geriye kalanlar ise kiralanacaktı. Bir masura suyun yıllık kira bedeli, vakfiyedeki hükümlere göre ikiyüz kırk akçe olacaktı. Buradan elde edilen gelirler, "istiglâl ve istirbâh" yoluyla işletilecek ve bu sûretle kazanılmış olan paralar, çeşme ve su-yollarının tamiri için kullanılacaktı(116).

Örf ve âdet, fıkıh kâidelerine göre, gemilerin vakfını da hukûkleştiriyordu(117). Bu araştırmanın başka bir bölümünde bu konuda bir örnek verilmişti(118). Bunun dışında, Sultan I. Mahmud'un da, İstanbul ile Boğaziçi'nde bulunan köyler arasında düzenli bir şekilde ulaşım hizmeti görecek olan büyük bir sandalı vakf etmiş olduğunu öğrenmekteyiz(119).

III. Selim'in devlet salhânelerinde kesilmiş bazı küçük baş hayvanların derilerini vakf etmiş olduğu(120) da, yine vakfiyelerden elde ettiğimiz bilgiler arasında bulunmaktadır.

Netice olarak, XVIII. asır Osmanlı İmparatorluğu'nda, cemiyetin iktisâdî ve içtimâî hayatıyla doğrudan doğruya bir münâsebeti olan yüzlerce nesnenin, vakıf akdinin konusunu teşkil etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Şimdi, vakıf kurucularının bu nesnelere nasıl mülk edinmiş olduklarını inceleyeceğiz, çünkü vakıf kurucularının, sözkonusu şeyleri vakf edebilmeleri için onların mutlak mülkiyetine sâhip olmak mecbûriyetinde bulduklarını bilmekteyiz.

2. *Mülkedinme vasıtaları*

Vakfın gelir kaynakları arasında, arâzilerin büyük bir yer tuttuğu, yukarıda anlatılanlardan açıkça ortaya çıkıyor. O halde, arâzinin mülkiyetini elde edebilmek için kullanılmış olan vasıtaları açıklayabilmek, Osmanlı toprak sisteminin ana hatlarını kısaca özetlemeyi gerektiriyor. Toprak sisteminin tetkiki, doğrudan doğruya bu araştırmanın içine girmediğinden, burada onun tarihî tekâmülünü tâkip etmek sözkonusu değildir. Onun için, buradaki hareket noktamız, Osmanlı İmparatorluğu'nun her sahada zirveye ulaştığı sırada Bâb-ı Ali'nin en önemli şahsiyetlerinden birinin, bu devletin toprakları hakkında yapmış olduğu tasnifi hatırlatmak olacaktır. Sözkonusu kişi, Kanunî Sultan Süleyman ve II. Selim zamanında, bu iki pâdişâhin Kanun-nâmelerinin(121) hazırlanışında tartışılmaz bir rol oynamış olan Şeyhülislâm Ebussuud'dur.

- (112) M.A. Aynî, *Türk ahlakçıları*, İstanbul 1939, c. I, s. 107-108.
- (113) Bibliyografyadaki vakfiyeler arasında, nakit para vakıflarıyla ilgili olanların bibliyografyadaki sıra numaraları şunlardır: 2, 3, 6, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 23, 24, 25, 26, 51, 54, 55, 57, 58, 65, 81, 84, 86, 91, 93, 95, 98, 104, 106, 112, 113, 118, 123, 124, 125, 126, 127, 127a, 131a, 136, 137, 141, 144, 145, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 168, 179, 182, 196, 197, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 226, 227, 237, 240, 247, 255, 256, 258, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 288, 292, 293, 294, 296, 312, 325, 326.
- (114) L. Milliot, ayn. esr., s. 580; M. Rodinson, *İslam et capitalisme*, Paris 1966, s. 32, 34.
- (115) Masura'nın anlamı için yukarıda not: 14'e bkz.
- (116) İbrahim b. Mahmud Vakfiyesi, 1153/1741, VGMA, Harameyn III, s. 194. Benzer bir durum için bkz. Halid b. Abdülmennân Vakfiyesi, 1210/1795, VGMA, Harameyn X, s. 439-440. Vakf edilmiş sular hakkında daha geniş bilgi için bkz. H. Güneri, "Vakıf suları ve su vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, IX, (Ankara 1971), s. 67-69.
- (117) Ali Haydar, ayn. esr., s. 130.
- (118) B. Yediylıdız, "Müessese-toplum münâsebetleri...", s. 37.
- (119) I. Mahmud Vakfiyesi, 1165/1752, s. 113.
- (120) III. Selim Vakfiyesi, 1216/1801, s. 49-61.
- (121) Kanun kelimesi, kalde, nizâm anlamındaki Latince canon kelimesinden gelmektedir. Kanun-nâme, Osmanlı İmparatorluğu'nda, devlet teşkilâtının temel nizamnâmesini ifâde etmektedir.

Zâten görevi gereği o, siyâsî iktidarın icrâatını İslâm hükûkunun esaslarına göre murâkâbeden geçirmek mes'ûliyetiyle mükellef bir şahsiyet değil miydi?

Osmanlı İmparatorluğu'nun bâzı bölgelerinin toprak idâresiyle ilgili muhtelif Kanunnâmelerle, adı geçen Şeyhülislâm tarafından yazılmış mukaddimelere göre, sözkonusu devirde Türk evletinin sınırları dâhilinde bulunan topraklar üç kısma ayrılmaktaydı:

1. Fetih sırasında mülkiyeti müslûmanlara devr edilmiş olan 'öşür arâzîsi. Satış, hibe, vs... gibi her türlü intikâle elverişli olan bu toprakların mâlikleri, onların 'öşrü'nü yâni gelirinin onda birini bizzat fakirlere dağıtmak zorundaydılar. Arabistan'ın ve Basra'nın toprakları bu kategoriye giriyordu(122).

2. Fetih sırasında mülkiyeti yerlilere bırakılmış olan *haraç arâzîsi*. Bu tür arâzîlerin sâhipleri, onlardan istedikleri gibi istifâde edebilmekte, ve sâdece *haraçını* ödemek zorundaydılar. *Haraç*, iki kısımdı: topraktan elde edilen ürünlerin ehemmiyetine, daha doğrusu yerin tahammülüne göre, istihsâlin onda birinden yarısına kadar yükselebilen *haraç-ı mukâseme* yâni bölüşmeli haraç; ve kesim usulüyle, üründen değil, fakat bizzat toprağın kendisinden alınan ve senede sâdece bir defa ödenen, sâbit ve muayyen bir vergi olan *haraç-ı muvazzaf*(123). Suriye ve Irak'ın arâzîleri, haraç arâzîsi idi(124).

3. Anadolu ve Rumeli'deki bütün Osmanlı arâzîlerini ihtiva eden üçüncü kategoriye *arâzî-i mirîye* yâni mirî arâzî deniliyordu. Yukarıda anlatılan arâzî-i 'öşriye ve arâzî-i haraciye dışında kalan bu topraklara *arâzî-i memleket* de denilmekteydi. Aslında, bu kategoriye giren topraklar da, feth edilmiş haraç topraklardı, fakat mülkiyeti tamamiyle devlete âit olan kamu sâhasına bağlıydılar; ancak, hükümet bu toprakları, ekip biçmeleri, ve öşür adı altında ürün üzerinden alınan harac-ı mukâsesi ile bizzat topraktan alınan ve harac-ı muvazzaf cinsinden sâbit bir vergi olan çift akçesini ödemeleri şartıyla, re'âyaya dağıtmıştı(125).

Bu arâzîlerden ilk iki kategoriye girenler, tasarruf sâhiplerinin mülkleri olduğundan, her türlü intikâl şekline tâbî tutulabilmekte ve dolayısıyla vakıf hâline dönüştürülebilmekteydi(126). Fakat, bu tür arâzîler, bu araştırmanın çerçevesi içine girmemektedir; çünkü, bizim konumuzu teşkil eden vakıfların kurulmuş oldukları bölgelerin dışında bulunmaktaydılar.

Bizi burada özellikle ilgilendiren topraklar, mirî arâzîler, yâni Tablo II'nin değişik adlarla bize takdim ettiği vakıf gelir kaynakları olan topraklardır ki, bunlar, Anadolu ve Rumeli'de bulunmaktaydılar. Daha önce de belirttiğimiz

gibi, bu topraklar, kişilerin değil, devletin mülkü idi. O halde, kişiler, bu toprakların mülkiyetini elde etmedikleri müddetçe, onları vakıf haline dönüştürme yetkisine sahip bulunmamaktaydılar. Diğer taraftan, çok tabîi olarak, bizzat devlet vakıf yapamazdı. Zira, aslında bizzat devletin kendisi, kamu hizmetlerini gerçekleştirmek zorundaydı. Devletin varlık sebebi de bu değil miydi? Bu sâhada vakıf müessesesi, devletin yardımcısından başka bir şey olamazdı(127). O halde, burada bir mesele kendiliğinden ortaya çıkmaktadır ki, o da, menşei itibâriyle, hiçbir şekilde ferâğ ve intikâle elverişli olmayan bu toprakların nasıl olup ta önce ferdî mülkiyet ve sonra da vakıf hâline dönüştüğünü bilmekten ibârettir.

Bilindiği gibi sözkonusu topraklar, 1839'a kadar timar rejimine göre idâre edilmişti(128). Bu rejime göre, devlet mülkü olarak telâkkî edilen* ve daha fetih sırasında kadastrosu yapılan feth edilmiş topraklar, Osmanlı Devleti'nin askerî yapısına uygun olarak, dirlik adı altında, bir çok mâlî birime ayrılmıştı(129). Ehemmiyetlerine göre has, ze'âmet ve timâr diye üç kategoriye taksim edilen bu dirlikler, idârî hizmetleri için ve bilhassa şahsen kendilerinin askerlik hizmetinde bulunmaları ve Sultanın temsilcisinin ilk talebi vukuunda belli sayıda silâhlı asker temin etmeleri karşılığında, vergilerini toplama hakkıyla birlikte, "askerî sınıf"(130)

(122) "Üsküp ve Selânik Kanunu, H. 976 tarihli", Ö.L. Barkan, XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esasları: Kanunlar, İstanbul 1945, c. I, s. 298.

(123) Ö.L. Barkan, ayn. esr., s. 298-299; krs. Atif Bey, ayn. esr., s. 20; Belin, *Étude sur la propriété...*, s. 27, 125-126, 161.

(124) M.Z. Pakalın, ayn. esr., c. I, s. 73.

(125) Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 299; krs. Atif Bey, ayn. esr., s. 28; Belin, *Étude sur la propriété...*, s. 126-127, 139; M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1787-1828, c. VII, s. 234; A. İnan, ayn. esr., s. 24; C. Lamouche, *Histoire de la Turquie*, Paris 1953, s. 178; H. Cin, *Mîrî arâzî ve bu arâzinin mülk hâline dönüşümü*, Ankara 1969, s. 45 vd.; M. Sencer, ayn. esr., s. 248.

(126) M.Z. Pakalın'a göre (ayn. esr., c. I, s. 69, 72, 79), Sultan III. Murad, bu iki kategoriye dahil olan toprakları mirî araziye dönüştürmüştür.

(127) S. Berki, "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet devrinde vakıf çeşitleri", *Vakıflar Dergisi*, IX, (Ankara 1971), s. 4.

(128) Bu kelimenin etimolojik menşei için bkz. J. Deny, "timar", *Et*; M.Z. Pakalın, ayn. esr., III, s. 497-498; M. Akdağ, ayn. esr., c. II, s. 309.

(129) krs. S. Aksoy, *100 Soruda Türkiye'de toprak meselesi*, İstanbul 1969, s. 21.

(130) Osmanlı İmparatorluğu'nda, devletin idarî mekanizmasında her hangi bir yer işgal eden ve kendilerine devlet veya vakıflar tarafından, hangi tarzda olursa olsun, bir ücret ödenen kişiler "askerî sınıf"ı oluşturuyorlardı, bu mesele hakkında daha tafsilâtli bilgi için bkz. B. Yediyıldız, "Türk vakıf kurucularının...", s. 44 vd.

üyelerinden bâzılarına verilmişti(131).

Devlet tarafından kayd edilen yıllık gelirleri yüz bin akçenin üzerinde olan dirlikler has adını alıyorlardı. Bunlar pâdişâhlara, pâdişâh âilesinin üyelerine ve saray görevlilerine tahsîs ediliyordu. Vezirlere, beylerbeylere ve Mirlivâlara tahsîs edilmiş haslar da vardı. Has sâhipleri, topladıkları vergilerin her beş bin akçesi için bir atlı asker (cebelü) beslemek zorundaydı. Meselâ, yıllık geliri bir milyon akçelik bir hassa sâhip olan beyler beyi, savaş sırasında, silâh ve diğer malzemelerle donatılmış ikiyüz süvari ile sefere katılmak mecbûriyetinde idi(132). İkinci kategoriye giren dirliklere, ze'âmet deniliyordu. Bunların yıllık geliri, yirmi bin ile yüz bin akçe arasındaydı. Ze'âmet sâhipleri de her beş bin akçe için bir süvâri beslemek zorundaydılar. Ze'âmetler, defterdarlara, kethüdâlara, alaybeylerine, sancakbeylerine, dârüssaâde ağalarına, hâcegân denen memurlara, dîvân-ı hümayûn ve Defterhâne kâtiplerine tahsîs ediliyordu(133). Dirliğin üçüncü kategorisi timar adını taşımaktaydı. Bunların senelik geliri üç ile yirmi bin akçe arasında değişmekteydi. Geliri sâdece üç bin akçe olanına *kuluç timar* adı veriliyordu ve buna sâhip olanlar asker beslemek zorunda değildi. Diğerleri her üç bin akçe için bir cebelü besleyerek, sefer sırasında, orduya katılmak zorundaydılar(134). Timarlar, sipâhî adıyla bilinen ve Osmanlı ordusunun çekirdeğini teşkil eden liyâkatli askerlere verilirdi(135). Venedik elçisi Mercantonio Barbaro'ya göre, 1573 yılında, Avrupa Türkiye'sinde seksen bin ve Asya eyâletlerinde de elli bin sipâhî vardı(136). Fakat bu askerî müessese zamanla öylesine dejenere olmuştu ki, 1768 Türk-Rus harbine ancak yirmi bin sipâhî katılabılmıştı(137).

Görülüyor ki, Anadolu ve Rumeli topraklarının, yâni mîrî arâzîlerin çıplak mülkiyeti prensip olarak devlete âitti. Sultan adına, arâzîlerin vergisini tahsil eden ve asker toplayan dirlik sâhipleri, ancak Osmanlı Devleti'nin memurları statüsündeydiler, ve toprakların mülkiyeti üzerinde hiçbir hakka sâhip değildiler. Hiçbir toprak kendilerine miras yoluyla geçmemişti. Askerî dirlikler üzerinde icrâ ettikleri sosyal güç, kanunlarla sıkı bir düzene bağlanmıştı. Köylüler üzerinde hiç bir ekonomik ve hukûkî bağımsızlıkları yoktu. Ekonomik ve hukûkî statüleri sultanın basit bir fermanına bağlı olduğundan, her an kendilerinden geri alınabilirdi. Diğer taraftan, toprağı işleyenler, yâni re'âyâ adıyla bilinen müslüman veya gayr-î müslim köylüler, işledikleri toprakların mülkiyetine değil, tasarruf yâni kullanma hakkına sâhiptiler; aynı (öşür) veya nakit (çift akçesi) olarak vergilerini ver-

mek zorundaydılar. Her köylünün devlet tarafından kendisine verilen bir toprak parçasına tasarruf hakkı vardı. Bununla birlikte, bu tasarruf hakkı mutlak değildi. Miras hakkı kendilerine tanındıysa da, toprağın statüsünü değiştirme hakkına sâhip değildiler; yâni tasarrufları altında bulunan toprağı satamamakta, hibe edememekte veya vakif hâline getirememekteydiler(138).

Kanaatimize göre, menşei islâmın ilk asırlarına kadar çıkan(139) ve Osmanlılar'ın, siyâsî olduğu kadar iktisadî bütün güçleri merkezileştirmek gayesiyle, kendi toprak rejimlerine intibak ettirmiş buldukları(140), toprakların mutlak mülkiyetinin devlete âit olduğu böyle bir sisteme rağmen, Vakfın gelir kaynakları arasında rastladığımız topraklar (bkz. Tablo II), nasıl olup da, daha sonra mukaddes sâhalar yâni vakıf mallar statüsüne girmek üzere özel mülkiyetler hâline dönüşebilmişlerdi? Başkaları tarafından karmaşık bir biçimde tahlîl edilmiş olan bu mülkedimme proolemi, temel iki prensip çerçe-

(131) L. Milliot, ayn. esr., s. 532-533; Belin, *Etude sur la propriété...*, s. 129 vd.

(132) Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-vukû'ât tekmipleri*, Ankara 1961, s. 53; Atif Bey, ayn. esr., s. 4; D'Ohsson, ayn. esr., c. VII, s. 266.

(133) Mustafa Nuri Paşa, ayn. esr., s. 54; C. Brockelmann, *Histoire des peuples et des États islamiques*, çev. M. Tazeront, Paris 1949, s. 250; M. Sencer, ayn. esr., s. 249.

(134) Belin, *Etude sur la propriété...*, s. 130-131; Mustafa Nuri Paşa, ayn. esr., s. 54 vd. Bu dirlikler, hususiyetlerine göre alt gruplara ayrılıyorlardı, bunların açık ve özül bir anlatımı için bkz. Mithat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu devrinde toprak dirliklerinin çeşitli şekilleri", VI Türk Tarih Kongresi Ankara 20-26 Ekim 1961, Ankara 1967, s. 281-293.

(135) Atif Bey, ayn. esr., s. 30; Brockelmann, ayn. esr., s. 250; Ş. Berki, *Toprak Hukuku*, Ankara 1960, s. 67.

(136) P. Coles, *La lutte contre les Turcs*, çev. H. Couffignal, Paris 1969, s. 47. Bu eser Vecdi Bürün tarafından Avrupa'da Osmanlı tesirleri adıyla Türkçeye de çevrilmiş ve Ötügen Yayinevi tarafından yayımlanmıştır, İstanbul 1975.

(137) Belin, *Etude sur la propriété...*, s. 150.

(138) Ö.L. Barkan, "Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli arazî kanunnâmesi", *Tanzimat*, İstanbul 1939, s. 322; J. Dupont, *Géographie de l'Empire Ottoman*, Paris 1907, s. 215-216.

(139) "Hayber'in fethinden sonra, yeni bir sistem kuruldu: Feth edilmiş toprakların tamamına Peygamber el koydu ve sonra onları dağıttı; daha sonra buradan feth edilmiş toprakların halifenin malı olacağı ve onları istediği gibi kullanabileceği prensibi çıktı", R. Mantran, *L'expansion musulmane (VII-XIe siècles)*, Paris 1969, s. 93.

(140) Selçuklularda feth edilmiş topraklar, onları feth eden kumandana âit olduğu hâlde, Osmanlılar'da, toprağı feth eden kumandan kim olursa olsun, söz konusu toprak pâdişâha âittir, yâni bu sahanın çıplak mülkiyeti devletin tasarrufuna dahil olmaktadır, M. Akdağ, ayn. esr., c. I, s. 215; krş. X. De Planhol, *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris 1968, s. 54. "Selçuklular

vesinde ele alınabilir. Gerçekten, burada söz konusu olan topraklardan bir bölümünün mülkiyetini elde etmek için, aslında iki imkân mevcuttu. Bu iş, ya *ihyâ* yâni ölü toprakların işlenebilir hâle getirilmesi yoluyla, yahut da pâdişâhın mîrî toprakların mülkiyetini bâzı şahıslara devr eden beratıyla gerçekleştiriliyordu.

a. *Ihyâ*

Niyetimizin, bu konu hakkında ileri sürülmüş hukûkî-nazarî münakaşaları(141) tartışmak değil, fakat incelediğimiz cemiyet içinde mevcut realitelerin incelenmesinden ibâret olduğunu hemen belirtmemiz gerekiyor. O halde, XVIII. asra âit Türk vakfiyeleri çerçevesinde, bu konudaki ilk müşâhademizi söyleyelim: *Ihyâ*, toprakların mülk edinilmesi için kullanılan başlıca vasıtalardan biri idi. Zâten, Peyfamber, "kim ölü bir toprağı *ihyâ* ederse, onun mâliki olur" diyordu. Şüphesiz bu prensipten hareket eden Osmanlılar, zararlı bitkilerden temizleme, kurutma, sulama, üzerine binâlar yaparak imar etme veya ağaçlandırma yoluyla her hangi bir toprağı *ihyâ* edenin yâni onu canlandırmanın, söz konusu toprağın mülkiyetine sâhip olmasını kabul ediyorlardı(142). Mülkiyet fikri böylece değerlendirme fikrine bağlanmış oluyordu. Zâten, bu prensipten hareketledir ki, Osmanlı Devleti'nde, köy ve kasabalar dâhilinde bulunan topraklar ile köy ve kasabaların çevresinde bulunan ve iskân yerlerinin tamamlayıcısı olarak telâkkî edilen topraklar(142a), sâkinleri oraları *ihyâ* etmiş oldukları için, şahsî mülk olarak telâkkî ediliyorlardı. Bu anlayış sâyesinde, bağcılık ve bahçecilik çok gelişmişti. Bir toprak parçasının mülkiyetini elde etmek isteyenler, bu türlü çalışmalarla meşgul oluyorlardı. Bunun için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyük şehirlerin çevresi, bostanlar, bağlar ve her çeşit meyve bahçeleriyle doluydu(143). Bu şekilde bâzı toprakların mülkiyetine sâhip olanlar, söz konusu yerleri, bu araştırmanın ilk bölümünde incelemiş olduğumuz muhtelif sebepler yüzünden(143a), umûmiyetle vakfa dönüştürüyorlardı.

Vakfın burada incelenen gelir kaynakları arasındaki arsalar, bahçeler ve bostanlardan ekseriyetinin, aynı şekilde sâysız bağ ve zeytinliklerin, daha sonra bunları vakf etmiş olanların mülkiyetine bu tür mülk edinme usûlüyle yâni *ihyâ* yoluyla girmiş olduğunu belirtmemiz icap eder. Binâlar, nakit para, vs... gibi vakfın diğer gelir kaynaklarına gelince, bunların mülk edinilmesinin temeli de, Osmanlılar'da, kişinin kendi faaliyeti içinde bulunuyordu. Bu sebeple, vakıf kurucuları, vakf etmek istedikleri mallarının, kendi çalışmaları neticesinde elde edilen

temiz ve şer'î mülklerden ibâret olduğunu vakfiyelerinde vurgulamaktan ayrı bir zevk duymaktaydılar (144).

b. "*Temliknâme-i hümâyûn*" ile mülk-edinme

Vakfiyelerin tahlili neticesinde, XVIII. asırda, aslında mîrî arâzî statüsünde bulunan tarla, çiftlik, köy, vs... gibi büyük sâhaların birçoğunun Temliknâme-i hümâyûn'lar ile özel mülk hâline dönüştürüldüğünü müşâhade etmekteyiz. Daha çok şehirlerde oturup tarım işleriyle uğraşmadıkları hâlde, gelir kaynakları tarım işletmelerinden ibâret olan vakıflar yapan kişiler, bilhassa saraya mensup şahıslar, sadrazamlar, dariissaâde ağaları ve diğer büyük devlet memurları, daha sonra vakfa dönüştürdükleri toprakların mülkiyetini elde etmek için, *temliknâme-i hümâyûn* usûlüyle mülk-edinme yolundan geniş ölçüde yararlanmışlardı. Zâten,

zamanında Anadolu'da vukubulan inkılaplardan biri de hususî toprak mülkiyeti yerine devlet mülkiyeti (mîrî) sisteminin tâtbiki idi. Filhakika Bizanslılar idaresinde Anadolu'da geniş topraklara sâhip bulunan bir arazi aristokrasîsi teşekkül etmiş; halk da ya topraksız veya toprak esiri (serf) köylüler haline gelmişti. Türk idaresiyle bu topraksız köylüler hürriyete ve toprağı kavuşmuş; eski Türk göçebe teamülüne ve İslâm'ın fetih hukukuna dayanan Selçuk sultanları bütün memleketi devlet mülkiyeti haline soktuktan sonra çiftçilere ancak işleyebildikleri miktarda bir toprağı tasarruf hakkı tanımışlar ve babadan evlada intikal eden bu idare sâyesinde topraksız kimse bırakmamışlar; göçbelerin ve yerlilerin iskânını sağlamışlar ve bu suretle de zirâat istisnâi arttırmışlardır; içtimâî nizâmı kurmuşlar ve Anadolu'nun Türkleşmesine hizmet etmişlerdi. Selçuklular tarafından kurulan ve Osmanlılar devrinde devam eden bu mîrî toprak sistemi sayesinde ki, Avrupa'da ve Asya'da, XX. asra kadar, mevcut bulunan toprak aristokrasîsi ve topraksız halk kitleleri Türk idaresinde vücut bulmamış ve Türkiye başka memleketlerden farklı bir içtimâî âhenk ve nizâma sâhip olmuştur". O. Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*, 2. bs., İstanbul 1969, s. 277.

(141) Bu konudaki farklı teorik fikirler için bkz. Bejin, *Etude sur la propriété...*, s. 104 vd.; H.P. Hatemi, *ayn. esr.*, s. 111 vd.

(142) Krş. M. Akdağ, *ayn. esr.*, c. I, s. 429.

(142a) Atıf Bey, *ayn. esr.*, c. I, s. 14-17; J.D. Loussarar, *L'Histoire et la théorie de la propriété foncière dans le droit public ottoman*, Paris 1912, s. 81-83.

(143) Krş. M. Akdağ, *ayn. esr.*, c. II, s. 166-167.

(143a) B. Yedyıldız, "*Müesseseler-toplum münâsebetleri...*", s. 33 vd.

(144) Süleyman b. Mustafa Vakfiyesi, 1171/1758, VGMA, Erzurum Sâni Muhâsebe, s. 142; İbrahim b. Mehmed Vakfiyesi, 1150/1737, VGMA, Harameyn XIV, s. 264; Leyla Kadın binti Abdurrahman Vakfiyesi, 1198/1783, VGMA, Harameyn XV, s. 14, 16; krş. B. Yedyıldız, "*Müesseseler-toplum münâsebetleri...*", s. 42; Kur'an, LIII/39; L. Millot, *ayn. esr.*, s. 495; R. Charles, *Le droit musulman*, Paris 1960, s. 69-70. Mülkiyet konusunda, İngiliz filozofu John Locke (1632-1704)'un görüşünün yukarıda bizim anlattığımız İslâmî anlayışa yaklaştığını müşâhade etmek son derece ilgilî çekicidir. F. Challaye, Locke'un fikirlerini şu şekilde özetliyor (*Histoire de la propriété*, Paris 1967, s. 73): "... Tanrı toprağı bütün insan cinsine müştereken

söz konusu kişiler vakfiyelerinde, vakf ettikleri toprakları bir "temlik-nâme-i hümâyûn"(145) sayesinde temellük ettiklerini beyan etmekteydiler. Sultan tarafından verilen bir vesika olan temlik-nâmede, şer'i'atın hükümlerine uygun olarak, falan veya falan sâhanın, şahsî mülk olarak, falan veya falan adama verilmiş olduğu tasdik edilmekteydi. Meselâ, III. Ahmed'in dâmâdı sadrazam İbrahim Paşa, sultan tarafından imzalanmış ve şeyhülislâm tarafından tasvip görmüş bir *hüccet-i şer'îyye* sayesinde, Muşkara köyü ve mülhâkâtını daha bir çok yer ile birlikte mülk edinmiş, ve buraları Muşkara'da yâni bugünkü Nevşehir'de kurmuş olduğu içtimâî ve hayrî müesseseler yararına vakf etmişti(146).

Diğer taraftan, sâdece toprakların değil, fakat mülkiyeti devlete âit olan, han, hamam(147), sût-kârhânesi(148), vs... diğer gayr-ı menkûllerin de padişahlar tarafından gözdeleri lehine özel mülk hâline dönüştürülmüş olduğunu müşâhade etmekteyiz.

Böylece, hatırı sayılır kamu sâhalarının önce mülk, daha sonra da vakıf hâline dönüştürülmesi, şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî ve zirâî hayatının temelinin teşkil eden timâr sisteminin bozulmasının en ehemmiyetli faktörlerinden biri olmuştu. Öyleyse, bu yıkıcı değişiklikleri gerçekleştirmek için hangi prensibe dayanıyorlardı?

İslâm hukuk otoritelerinin görüşlerine göre ve Osmanlılar tarafından benimsenmiş sistem gereğince, Osmanlı devri Türk hükümdarları aynı zamanda bütün devlet topraklarının en üst seviyedeki idârecileri olmalarına rağmen, bu idâre hakkının kendisiyle birlikte şahsî mülkiyet hakkına yol açmadığı bilinmektedir. Bunun içindir ki, onlar, *has* adı altında sâdece, ihtiyaçlarının karşılanması gayesiyle kendilerine tahsis edilmiş olan bâzı sâhaların tasarruf hakkına sâhip oluyorlardı(149). Bununla birlikte, pâdişahlar, feth edilmiş topraklardan bir kısmını, şer'î hükümlere uygun şartlar altında, mülkleştirmeye yetkili kılınmışlardı(150). İlk Osmanlı sultanlarının bu hakka dayanarak, bazı köy ve tarlaların mülkiyet hakkını, hizmetleri karşılığında, XVII. asır bir Türk âliminin de belirttiği gibi, Allah yolunda cihad yaparak İmparatorluk yararına büyük ülkeler feth eden ve devletin şânına lâyük büyük hizmetler ifâ eden uçbeylerine vermiş oldukları doğrudur. Ve bu beyler, söz konusu yerleri, müslüman halka hizmet gayesiyle inşâ ettirmiş oldukları imâret ve zâviyelerin işletme masraflarını karşılamak üzere, hükümdârın izniyle vakf ediyorlardı(151).

Bizzat ilk Osmanlı padişahları da, feth ettikleri topraklardan bir bölümünü gelirlerini kanûnî açıdan hazîneyi ilgilendiren bâzı gayelere tahsis ederek vakıf hâline dönüştürüyorlardı. Fakat,

bu ameliye söz konusu toprakların hukûkî mâhiyetini değiştirmiyordu, çünkü onların çıplak mülkiyeti önceden olduğu gibi, devlette kalıyordu. Bu durumda, vakıf olan şey, sırf bu kamu sâhalarından alınan vergilerdi. Bu sebeple bu cins vakıflara, *vakf-ı irsâdî*(152) adı veriliyordu(153). Daha XIV. ve XV. asırlarda, bu türlü mülkleştirme ve vakıflaştırma hâdiselerinin son derece yaygınlaşmış olduğunu biliyoruz. Bu uygulamaların, Türk kültürünün Anadolu ve Rumeli'ye yerleşmesine ve buralarda şehir hayatının gelişmesine müessir bir şekilde katkıda bulunmuş olduğu kesindir, fakat başka gayeler için kullanılmış olmakta gecikmediği de doğrudur. Zîrâ vakıf-kurucularından birçoğu, içtimâî ve hayrî vakıflardan daha çok âile vakıfları tesis ederek, servetlerinin muhafazasını hedef almaya başladılar. Devlet kaynaklarını kurutan vakıfların ölçsüz bir biçimde yaygınlaşmasındaki tehlikeyi fark eden Fâtih Sultan Mehmed, gelir kaynakları daha önce özel mülk hâline

verdi. Tabî halde, yâni içtimâî hayat mevcut değilken, şahsî mülkiyet yoktu. Bir ferdin toprağın ürünlerini kullanabilmesi için, toprağın bir kısmını mülk-edilmesi icap eder. Bu mülk-edilme nasıl gerçekleşir? Çalışmaya; herkes kendisine âittir; ellerinin faaliyeti ona âittir; ellerinin faaliyetinin ürünü ona âittir. Toprağın meyveleri, onları toplamak zahmetine katılan kişindir; bir ferdin tasarrufunda olduğu halde, onun çalışması dışında kalan şeyler, başkalarının mülkiyeti otabilmelidir. Toprak onu ihyâ edene ve onu ekene âit omalıdır. Fakat adam yerin bir kısmını işlenmemiş hâldé bırakırsa, onu bir çit veya bir duvara çevirmiş olsa bile, bu gayr-ı menkul, boş bir toprak olarak telâkkî edilebilmesi ve bir başkasının malı otabilmelidir."

- (145) Temlik-nâme-i hümâyûn'a sadece temlik-nâme veya mülk-nâme, mülk-nâme-i hümâyûn, sened-i hâkânî, hüccet-i şer'îyye de denilmektedir.
- (146) Damad İbrahim Paşa Vakfiyesi, tarihsiz, s. 7; diğer örnekler: Osman b. Mehmed Vakfiyesi, 1333/1915, VGMA, Mücedded Ana, XIV, s. 195; Mihrîşah Emine Kadın Vakfiyesi, 1135/1723, s. 12; Dâmâd İbrahim Paşa ve eşi Fatma binti III. Ahmed Vakfiyesi, tarihsiz, VGMA, Kasa no: 173, s. 38-39; Safiyye binti II. Mustafa Vakfiyesi, 1154/1741, s. 11; Beşir Ağa Vakfiyesi, 1158/1745, VGMA, Kasa no: 35, s. 11; Çorlulu Ali Paşa Vakfiyesi, 1119/1708, s. 288-291, 298-299; Çorlulu Ali Paşa Vakfiyesi, 1120/1709, s. 370.
- (147) Mahmud Tayyar b. Battal Vakfiyesi, 1214/1799, VGMA, Ana, 1211 Başlar, s. 124. Bu han ve hamamlar, Canik Sancağı'na bağlı Çarşamba kasabasında bulunuyordu.
- (148) Safiyye binti II. Mustafa Vakfiyesi, 1163/1750, s. 52-53.
- (149) O. Turan, Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi, İstanbul 1969, ç. II, s. 19.
- (150) Krş. Belin, *Étude sur la propriété...*, s. 42, not. 2.
- (151) Koçl Bey, *Risâle-i Koçl Bey*, İstanbul 1277, s. 20; Krş. F. Köprülü, "Vakif müessesesinin hukukî mâhiyeti ve tarihi tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942, c. II, s. 1-35.
- (152) Ali Haydar, ayn. esr., s. 179; Ömer Hilmi, ayn. esr., s. 3 (5); Atif Bey, ayn. esr., s. 35-37; Belin, *Étude sur la propriété...*, s. 184.
- (153) Vakf-ı irsâdî hakkında daha geniş bilgi için bkz. B. Yediyıldız, "Türk vakıf kurucularının...", s. 159 vd.

dönüştürülmüş mîrî topraklar olan bâzı vakf-ı irsâdileri iptal etti(154). Ancak, söz konusu yasaklama uzun müddet devam etmedi; zîrâ, birçok kişinin menfaatine dokunmuştu. Bu kişilerin tesiriyle, II. Bâyezid zamanında, söz konusu topraklar tekrar eski hallerine dönüştürüldüler. XVII. asırdan itibaren ki, devlet adamları ve mütefekkirler, hazîneyi sıkıntıya sokan toprak vakıflarının aşırı derecede artması üzerinde ciddî olarak düşünmeye başladılar. Koçi Bey'e göre, şer'î hükümlere zıt binlerce vakıf mevcuttu. O, bu hükmünün gerekçesini şöyle açıklıyordu: Din ve devlete lâıyk hizmet görmeksizin, hattâ küçük bir köy bile feth etmeksizin, sırf pâdişaha yakın olduğu için, asırlarca önce feth edilmiş yörelerde bulunan hazine malı köy ve tarlalardan nicesini kendilerine ve çocuklarına temlik ettirme imkânı bulmuş olan kişiler vardır. Sonra bunlar, söz konusu yerlerden diledikleri kısımları vakf etmişler, bir kısmını da, vakıf örtüsü altında, çocuklarına gelir kaynakları hâline getirmişlerdir. Bu türlü vakıf nasıl sahih olur? Ve günaha girmeksizin onların gelirinden istifâde etmek nasıl mümkün olabilir?(155).

Koçi Bey'in ve diğer bazı düşünürlerin tenkitleri, F.Köprülü tarafından, "Vakıf müessesesinin hukûkî mâhiyeti ve tarihî tekâmülü"(156) adlı makalesinde tahlil edilmiş olduğundan, bu konu üzerinde burada daha fazla durulmayacaktır. Fakat, bütün bu tenkitlere rağmen, vakıf müessesesini XVIII. asırda hâlâ ayakta tutan ve bu araştırmanın başka bir bölümünde(157) incelemiş olduğumuz âmiller sebebiyle, bu türlü mülk edinme ve vakıflaştırma muâmelelerinin, bizzat pâdişahlar, saraya mensup kişiler ve onların gözdeleri tarafından XX. asır başına kadar uygulanmaya devam ettiğini söylememiz gerekmektedir. Bunun deflî şudur: mîrî arâziden ayrılmış ve şahıslara sahih mülk olarak verilmiş tarım işletmeleri, XVIII. asır vakıflarının gelir kaynakları arasında oldukça önemli bir yer tutuyordu (bkz. Tablo:II) ve bunları vakıf hâline dönüştürenler, umûmiyetle Osmanlı Devleti'nin askerî sınıfına mensup kişilerdi(158).

Büyük tarım sâhalarının, başlangıçta ekseriyetle devlet mülkü olarak telâkkî edildiği bir ülkede, eğer bunların büyük bir kısmı zaman içinde önce şahıs mülkleri ve daha sonra da mukaddes topraklar dahi doğrusu vakıflar hâline dönüştürülmüşse, bu değişimin o ülkede büyük içtimâî değişmelere yol açacağından kat'iyen şüphe edilemez. Bu değişimler, araştırmamızın başka bir bölümünde incelenmiştir(159).

3. İşletme usûlleri

Vakıf müesseseleri için gelir üretimine tahsis edilmiş nesnelere işletme usûlü hakkında, vakıf kurucuları tarafından vakfiyelerinde beyân edilmiş hükümlere uyulması gerekiyordu. Yapmış olduğu-

muз vakfiye tahlillerine göre, farklı biçimlerde ortaya çıkmasına rağmen, aslında tek bir işletme usûlünün mevcut olduğu söylenebilir ki, o da kira sistemiydi.

a. Üç kiralama biçimi

XVIII. asırda, örnekleri az olmakla birlikte bâzı vakfiyelerde, vakıf kurucularının, vakıflarına âit emlakın icâre-i sahiha(160) usûlüyle kiralamasını hükme bağladıklarını görüyoruz. Bu usûlün, fıkıh kitaplarında bilinen tek kira biçimi olduğu açıktır. *İcâre-i sahiha* usûlüyle akdedilen mukâvelenâmede kiralama süresi sınırlandırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlükte olan Hanefî mezhebine göre, topraklar en fazla üç yıllığına kiraya verilebiliyordu; diğer gayr-ı menkûllerde ise bu kira müddeti, bir seneye tahdid edilmişti(161).

Vakf edilmiş gayr-ı menkullerin kiralama biçimleriyle ilgili hususlarda örfî hukuk zamanla şer'î hukuka galebe çalmıştı. Zâten, Osmanlı İmparatorluğu'nda tatbik edilen İslâm Hukuku'nun ekserî noktalarında durum aynıydı. Gerçekten, zarûretler, icâre-i sahiha'dan başka iki tane kiralama biçimi daha doğurmuştu: *Mukata'a* ve *icâre teyn*.

Mukata'a ne idi? Diğer teknik mânâlarını bir yana bırakarak, *mukata'a*'nın, önceden kararlaştırılmış -lûgat mânâsının da ifâde ettiği gibi

(154) Krş. F. Babinger, *Mahomet II le conquérant et son temps* (1432-1481), Paris 1954, s. 540; B. Yediyıldız, "Müesseses-toplum münâsebetleri...", s. 43; M. Nicoara Beldiceanu, bu mesele hakkında yaptığı araştırmalara bir makale tahsis etmiştir: "Recherches sur la réforme foncière de Mehmed II", *Acta Historica*, c. IV, (Monachii 1965), s. 27-39. Ona göre (s. 39), bu toprak reformunun sebepleri şunlardır: "İtmarlı sipâhilerin sayısını, yani ordu mevcudunu arttırmak arzusu, devletin mâff durumunu düzeltmek, mâlikâne sâhiplerinin gücünü kırmak ihtiyacı, ve nihayet İslâmî meşrûiyeti yeniden tesis etmek arzusu".

(155) Koçi Bey, ayn. esr., s. 20-21; F. Köprülü, "Vakıf müessesesinin hukûkî mâhiyeti...", s. 27.

(156) F. Köprülü, "Vakıf müessesesinin hukûkî mâhiyeti...", s. 26 vd.

(157) B. Yediyıldız, "Müesseses-toplum münâsebetleri...", s. 23-53.

(158) B. Yediyıldız, "Türk vakıf kurucularının...", s. 146.

(159) B. Yediyıldız, "Vakıf müessesesinin XVIII. asır Türk toplumundaki rolü", s. 1-27.

(160) *İcâre-i sahiha*'ya *icâre-i vâhîde* yani tek kira veya *icâre-i ma'rûfe* yani mağlum ve meşhur kira da deniliyordu. Gelir kaynakları bu usulle kiraya verilmiş vakıflar da *icâre-i vâhîdelî evkâf* adını alıyorlardı, Ömer Hilmi, ayn. esr., s. 11; A.H. Berki, *Vakfa dair yazılan eserlerle vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen üslup ve tabirler*, Ankara 1966, s. 25. Meselâ bir saray *icâre-i sahiha* yoluyla aylık on bin akçeye kiralandı, I. Mahmud Vakfiyesi, tarihsiz, s. 41; bir başka saray da aylık beş yüz kuruşa kiraya verilmişti, III. Osman Vakfiyesi, 1169/1755, s. 9-10; bir gümrük binası ise yıllık yetmiş beş kuruştan tutulmuştu, Mehmed b. Sallih Vakfiyesi, 1194/1780, s. 581.

(161) Muhammed Mevkûfâtî, *Şerhü'l-Mevkûfâtî*, İstanbul 1291/1874, c. I, s. 369; Bellin, *Étude sur la propriété...*, s. 96-97.

kesilmiş(162)- yıllık bir ücretle, vakıf bir toprağın idâresinin, -bu toprak üzerine, şahsî mülk olmak üzere binâlar inşâ edebilme ve hattâ onu ağaçlandırabilme hakkıyla birlikte- devr edildiği bir kira sözleşmesi olduğunu söyleyebiliriz(163). Sözleşme ancak kiranın ödenmemesi hâlinde fesh edilebiliyordu. Gerçekten, kiracı, toprağı vârislerine intikal ettirme imkânına sâhip olduğu gibi, kiraladığı yerde inşâ etmiş olduğu binâları ve yetiştirmiş olduğu ağaçları üzerinde sınırsız bir mülkiyet hakkına sâhipti. Hattâ bu binâ ve ağaçları vakıf bile yapabiliyordu. Ancak, toprağın mülkiyeti kendisine âit olmadığından, bu binâlar ve ağaçlar, İslâm hukukçularına göre, menkûl mallar kategorisine giriyorlardı. Netice itibâriyle, onların vakıflaştırılması örfî hukûka göre gerçekleştirilebiliyordu(164).

XVIII. asır vakfiyelerinde, daha önceki dönemlerde vakf edilmiş ve mukâta'a usulüyle kiraya verilmiş topraklar üzerinde bulunan binâların ve ağaçların vakf edilmesine(165) bol miktarda rastlanıyorsa da, bizzat bu dönemde vakf edilmiş toprakların bu usülle kiralınışı pek yaygın değildi. Mukâta'a mukâvelesi bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk asırlarında çok yaygındı. Bunun sebebi şu idi: Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu tâkip eden yıllarda, her hangi bir şehir feth edildikten sonra, Türkler kesin olarak yerleşmek üzere kitle hâlinde oraya geliyorlardı. Bu olay oralardaki arsa değerini yükseltiyordu. Bu sebeple, devlet memurları, ordu mensupları ve onlarla birlikte bu yerleşme yerine ilk gelenler, şehrin müstakbel gelişmesine elverişli olan bütün arâzîlerin mülkiyetini üzerlerine geçiriyorlardı(166). Sonra bunların büyük bir kısmını vakf ediyorlardı. Vakf edilmiş bu arâzîlerin mütevellîleri, onları şehre daha sonra gelenlere, mukâta'a usulüyle kiralıyorlar ve böylece onlara kendi hesaplarına binâlar inşâ etme imkânı da vermiş oluyorlardı. Ekseri hallerde, vakıf olmayan arsaların mülkiyetine de sahip olanlar, bu arsaları satmadıkları takdirde, onları aynı usulle kiraya veriyorlardı. Şüphesiz bu hâdise, bir taraftan, şehirlerin gelişmesine yardımcı oluyor, fakat, diğer taraftan da, arsa spekülasyonlarına yol açıyordu. XVIII. asırda, arsaların eskiden olduğu gibi bedava olarak mülk edinilmesi imkânlarının daralması neticesinde, mukâta'a usulüyle kiralama şekline de çok nâdiren rastlanır olmuştu. Bununla birlikte, onun izleri hâlâ canlı idi, zîrâ vakıflara âit olup en eski devirlerde bu usülle kiralınmış topraklar, statülerini hâlâ olduğu gibi muhafaza ediyorlardı. Ayrıca, bu kira biçimi, bâzı hallerde, uygulanması vakıflarla ilgili işlerin düzene sokulmasını kolaylaştıran bir model oluyordu. Bu modelin izahını yapmak üzere, aynı konuya aşağıda tekrar döneceğiz.

"Çift kira" anlamına gelen ve *icâreteyn* deni-

len kira biçimine gelince, şüphesiz o, bilhassa XVIII. asırda, vakıf gayr-ı menkûllerin işletilmesinde en çok kullanılan kira biçimiydi. Muhtemelen XVI. asırdan itibaren icâd edilmiş olan bu kiralama biçimi aslında ancak işletilemeyecek bir hâle düşmüş vakıf-emlâkin kiralınmasında uygulanıyordu. Gerçekten, bâzı vakıfların gelir kaynağını teşkil eden gayr-ı menkûller bâzan öylesine harap oluyordu ki, gelirler, gerekli bakıman ve vakıf emlâkin onarılmasına kâfi gelmiyordu. Bu durumda, müessesenin maddî güçlüklerini hafifletmek için, söz konusu vakıf emlâk *icâreteyn* usulüyle kiralanıyordu; öyle ki, kiracı mukavelenin yapılışı sırasında, bir defaya mahsus olmak üzere, vakıf mütevellîsine, *icâre-i mu'accele* (peşin kira) denilen ve umûmiyetle vakıf emlâkin gerçek değerinin yarısına eşit olup, bunların tamirine harcanması gereken sâbit bir meblağ ile *icâre-i mü'eccele* (te'cil edilmiş, ertelenmiş kira) denilen ve aslında normal kira bedelinden çok düşük olup, değiştirilmesi mümkün olmayan yıllık bir ücret ödüyordu(168).

Başlangıçta vakıf sistemini hayatın dinamizmine uydurmak için "hukûkî bir çâre" olarak telâkki edilen *icâreteyn*, tedricen müessesenin iç bünyesini değiştiren çeşitli suistimâllerin kaynağı hâline gelmişti. Öyle görülüyor ki, bâzı vakıf müesseselerini yıkımdan kurtarmak gayesiyle icâd edilen bu "şer'î hîle"nin ortaya çıkışından kısa bir zaman sonra, vakıf mülklerini eskiden *icâre-i sahi-*

(162) Bu arapça kelimenin yerine, Türk halkı, kesim deyimini kullanıyordu ki, saf Türkçe olan bu kelime mukatâ'a ile aynı şeyi ifâde etmekteydi.

(163) Yukarıda "Tarım İşletmeleri" kısmıyla krş.

(164) İbrahim b. İbrahim b. Fethullah Vakfiyesi, 1188/1774, VGMA, Ana. 1255 Başlar II, s. 389.

(165) Osman b. Mahmud Vakfiyesi, 1144/1732, VGMA, Mukatâ'a I, s. 88; Ahmed b. Abdullah Vakfiyesi, 1145/1732, VGMA, Mukatâ'a, I, s. 89; Ahmed b. Mustafa Vakfiyesi, 1147/1734, VGMA, Mukatâ'a I, s. 100; Süleyman b. Mustafa Vakfiyesi, 1171/1758, s. 141-143; Hammâmîzâde Mehmed Emin b. Halîl Vakfiyesi, 1172/1759, VGMA, Haremeyn VII, s. 262; İ. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 36-40.

(166) M. Akdağ, ayn. esr., c. I, s. 404.

(167) Heffening, "Waqf ou habs", EI, 1939, c. IV, s. 1158; B. Yediyıldız, "Vakıf", İA, c. XII/2, s. 158-159; M.Z. Pakalın, ayn. esr., c. II, s. 17.

(168) *İcâreteyn* usulüyle akd edilmiş bir çok kira mukavelenâmesi incelemiş bulunmaktayız. Meselâ, bir mütevellî, alış flatı dört yüz kuruş olan bir menzili *icâreteyn* ile kiralıyor. Kiracı, *icâre-i mu'accele* olarak iki yüz kuruş, *icâre-i mü'eccele* olarak da günlük iki akçe ödemeye mecbur oluyor, VGMA, Haremeyn I, s. 167. Diğer örnekler için bkz. VGMA, Haremeyn VIII, s. 25-42; Nevres Vakfiyesi, 1210/1796, s. 15-16. Diğer ülkelerde, Türkiye'deki *icâreteyn* ile aynı gayeyi taşıyan başka mâhiyette mukavele türleri ortaya çıkmıştır. Burada tafsilâtî mukayeseler yapma imkânımız yoktur. Bu konuda bkz. L. Milliot, *Démembrements du Habous: menfa'a, gza, guelsâ, zinâ, istighrâq*, Paris 1918, krş. G. Baer, "The Dismemberment of Awqâf in Early 19th Century Jerusalem", *Asian and African Studies*, c. 13, no. 3 (November 1979), s. 220-241.

ha ile kiralamış olanlar, bu kira şeklini *icâreteyn*'e çevirmeyi denemişlerdir. Bu sebeple, vakıf kurucularının umûmiyetle, vakıflarına âit emlâkin daha yepyeni ve işletilebilir bir nitelikte iken- *icâreteyn* usûlüyle kiralanması şartını ileri sürdüklerini, XVIII. asır vakfiyelerinde, müşâhade edebilmektediriz(169).

Bâzi vesîkalar, *icâreteyn*'in oldukça ilgi çekici başka bir cephesini açığa çıkarmamıza yardımcı oluyor: Zengin vakıfların mütevellîleri, tasarruflarını daha doğrusu vakfın gelir fazlasını değerlendirmek, vakıflarının emlâkini yeni kazançlarla büyütmek istedikleri zaman gayr-ı menkûller satın alıyorlar ve onları eski sâhiplerine *icâreteyn* usûlüyle kiralıyorlardı. Bu hâdisede yatan tertibi daha anlaşılır hâle getirmek için müşâhhas bir örnek verelim: 1785 tarihli bir mukâvelenâmede(170), bir vakıf mütevellîsinin sekiz yüz kuruş ödeyerek bir çiftlik(171) satın aldığını ve onu satıcısına *icâreteyn* ile kiraladığını görüyoruz. Öyle ki, kiracı, yâni şimdi vakıf hâline gelmiş olan çiftliğin eski sâhibi, vakfa, *icâre-i mu'accele* yani peşin olarak bir defaya mahsus olmak üzere beş yüz kuruş ve *icâre-i mü'eccele* yani ertelenmiş kira olarak da her ay yüz akçe ödemeye mecbur ediyor(172).

Başka vesikalarda, *icâreteyn*'in değişik bir uygulamasına daha rastlanmaktadır. Bu uygulamaya göre, vakıf mütevellîsi, vakıf arsaları, kiracıların *icâre-i mu'accele* yerine vakıf adına binâlar inşâ etmeleri(173) ve her ay *icâre-i mü'eccele*'yi ödemeleleri şartıyla, kiralıyordu(174).

Diğer taraftan, bazan vakıf akarların kira şeklini, mukâta'a ya tahvil etmek için, *icâreteyn*'den yararlanılıyordu. Bu tahvil muâmelesini açıklığa kavuşturmak ve mukâta'a ve *icâreteyn* arasındaki farkı daha iyi göstermek için, burada müşâhhas bir örnek vermek ilgi çekici olacaktır: 1759 yılında, sadrazam Dâmâd İbrahim Paşa'nın kızı Fatma, Galata'ya bağlı Arnavudköy'de kâin bir menzil ve bir bostandan ibâret iki mülkünü, bir vâiz ve Edirnekapı'da Şeyh Halil Halvetî zâviyesi yararına vakf ediyor. Adı geçen emlâkin yâ *icâre-i sahiha* veya *icâreteyn* ile kiralanmasını vakfiyesinde hükme bağlıyor(175).

Şüphesiz kiracı tarafından *icâreteyn* usûlü tercih edilecekti. Nitekim, bu vakıfla ilgili olarak 1784 tarihinde, yâni vakfiyenin tanziminden yirmi beş sene sonra kaleme alınmış bir vesîkadan, söz konusu bu iki vakıf gayr-ı menkûlü Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın *icâreteyn* usûlüyle kiralamış olduğunu, *icâre-i mü'eccele*'sinin aylık dört yüz yirmi akçeden ibâret bulunduğunu öğreniyoruz. Diğer taraftan, yine bu vesikada belirtildiğine göre, sözkonusu gayr-ı menkûller dâhilinde boş alanlar mevcuttu; bu boş alanlara bir çok binâ yapılabilir-

di; zâten oralarda bulunan binâlar da bu sıralarda harap olmuş vaziyetteydi; kiracı Halil Hamid Paşa, *icâre-i mu'accele* olarak vakfa ödemek mecburiyetinde olduğu meblağı harcamak sûretiyle bile vakıf adına yeni binâlar inşâ etmekten ve eskileri onarmaktan kaçınıyordu; ve zâten bu çalışmalarını vakfın kendi imkânlarıyla gerçekleştirmek de imkânsızdı. Bu durum karşısında, burada söz konusu olan vakıf müessesesinin menfaati göz önünde bulundurularak, şu kararlar alınmıştır:

a. Harap olmuş binâların bin beşyüz kuruş değerinde olan kalıntıları, Halil Hamid Paşa'ya iki bin kuruşa satılacaktır;

b. Eskiden aylık dört yüz yirmi akçe olan *icâre-i mü'eccele* altı yüz yirmi akçeye yükseltilecektir;

c. Ayrıca, kiracı, bu gayr-ı menkûllerin yeri için, *mukâta'a* biçiminde, yıllık altmış iki kuruşluk bir kira ödeyecektir;

d. Buna mukabil, söz konusu yerlerde, şahsî mülkü olmak üzere binâlar inşâ etme imkânına sâhip olacaktır(176).

Bizzat bu vesika ve buraya kadar izâh ettiğimiz diğer hususlar, vakıf müessesesine âit gayr-ı menkûllerin, zamana bağlı olmaksızın ebediyen yâni mukâta'a usûlüyle kiralanmasından neşet eden suistimalleri açıkça bize göstermektedir. Kiracının başlangıçta *icâre-i sahiha* yerine *icâreteyn*'i tercih ettiği, bununla birlikte, belki de siyâsî iktidârından istifâde ederek, *icâre-i mu'accele*'yi ödemediği, vazifesi olmasına rağmen harap olmuş binâları tamir etmediği ve netice itibâriyle, ortaya çıkacak bütün imkânlardan en iyi şekilde yararlanmak için, vakıf mütevellîsini *icâreteyn* usûlü kira

(169) Bazı vakfiyelerde, gayr-ı menkûllerin normal olarak önce *icâre-i sahiha* ile kiralanması, fakat daha sonra gelir getiremeyecek duruma düşerse, kira şeklinin *icâreteyn*'e dönüştürülmesi şart koşulmuştur, Yusuf b. Abdullah Vakfiyesi, 1195/1781, VGMA, Küçük Evkâf Hâmis I, s. 243-244. Bazı vakfiyelerdeki hükümlere göre, mütevellî kira şeklini seçmekte serbest idi, Safiyye binti II. Mustafa, 1154/1741, s. 11.

(170) VGMA, Küçük Evkâf II, s. 574.

(171) 3200 zira' karelik bir saha üzerine kurulmuş olan bu çiftlik, bir öküz tamı, bir inek ahır, iki zahire anbarı, bir mahzen, yüz koyun, altı çift öküz, beş danalı inek ve beş kısarak ihtiva ediyordu.

(172) Benzer durumlar için bkz. VGMA, Mukâta'a III, s. 101-111; Emine binti II. Mustafa Vakfiyesi, 1152/1739, s. 18-29.

(173) Bazı vakfiyelerde, *icâre-i mu'accele* olarak alınan paranın vakfın mütevellîsi, kâtibî ve cablî arasında paylaştırılmasını âmir şartları rastlanmaktadır, Ragîb Mehmed Paşa Vakfiyesi, 1176/1762, s. 43.

(174) Abdülhalim b. Ahmed Vakfiyesi, 1114/1702, VGMA, Mukâta'a I, s. 93-94; Benzer durumlar için bkz. Ragîb Mehmed Paşa Vakfiyesi 1176/1762, s. 14-15; Dâmâd-zâde Ahmed b. Mustafa Vakfiyesi, 1145/1733, s. 129.

(175) Fatma binti Dâmâd İbrahim Paşa Vakfiyesi, 1172/1759, VGMA, Kasa no: 56, s. 1-9.

(176) VGMA, Kasa no: 56, s. 10.

biçimini mukâta'a usulü kira biçimine dönüştürmek mecburiyetinde bıraktığı, yukarıdaki son örnekte açıkça gözüktüyor. Gerçekten kiracılar için en faydalı kira biçimi, mukâta'a usulüydü, çünkü kirâlanan saha üzerinde bulunan her şey kendi şahsi mülkleri olabiliyor ve bu mülkler ile bizzat toprakla ilgili kiralama hakkı, ölümlerinden sonra, vârislerine geçiyordu(177).

İcâreteyn usûlüyle kiralamanın bütün şekillerinin de, kiracılara sayısız menfaatlar sağlamış olduğu kesindir; bu şekilde kiralanmış gayrı menküller üzerinde kiracıların mutlak mülkiyet hakları bulunmamasına rağmen, söz konusu emlakten istedikleri gibi yararlanma, onlar üzerindeki haklarını çocuklarına, 1867'den itibaren de diğer vârislerine intikal ettirme(178), vakıf mütevellîsinin izniyle bu hakları satma imkânını ellerinde buluyorlardı. Kiracılar, kısaca ifâde etmek gerekirse, kira yoluyla, her türlü hukûkî tâkipten korunmuş bir servet kaynağına sâhip oluyorlardı.

Bu kira tertipleri içinde, vakıf müessesesi de bir takım menfaatlere kavuşmuyor değildi: Vakıflar, işletilemez hâle gelmiş gelir kaynaklarını tamamen yok olmaktan kurtarıyor; düşük fiatlarla aslında daha pahalı sâhalar ve binâlar kazanıyor; veya daha önceden mevcut arâzileri üzerine kiracılar tarafından inşâ edilmiş yeni binâları bedava bir şekilde elde ediyor, ve nihâyet, kiracıların vârislerinin inkirâzından sonra, onları ilgilendiren bütün mallar ve haklar vakıf müessesesine geri dönüyordu.

Bununla birlikte, ister mukâta'a biçimi kiralama, ister icâreteyn olsun, her ikisinin de, netice itibâriyle, gizli birer satış akdi olduklarını söyleyebiliriz. Zirâ, buraya kadar izâh ettiğimiz hususlar dışında, şu noktalar da bu hükmü doğrulayacak niteliktedir: Bu türlü kiralama biçimlerinde, kira müddeti sınırsızdı; kira bedeli o derece düşüktü ki, bunu bir kira olarak değil fakat daha ziyâde bir vergi olarak telâkkî etmek mümkündü. Üstelik, rekâbet neticesinde daha yüksek bir kira haddi bulunabileceği zaman bile kira miktarı değiştirilemeyeceğinden dolayı, vakıf kira bedelleri gerçekten, daha sonraki devirlerde Osmanlı parasının mâruz kaldığı sayısız değer indirimleri neticesinde vuku'bulan her sâhadaki hayat pahalılığı karşısında çok düşük kalmıştı.

Vakıf gayrı menküller zâten yeni Türkiye'nin ilk yıllarında eski kiracılarının şahsî ve mutlak mülkleri hâline dönüşüvermişti. Hem de yok paahasına!(179).

b. Fâiz

Yukarıda vakfın gelir kaynakları arasında bulunan nakit paralardan bahs ederken, doksan dört vakfiye ile vakıf hâline getirilmiş nakit para-

ların toplam yekûnunun 42.120.220 akçeye yükseldiğini söylemiştik. Gerçekten bu büyük bir meblâğ oluşturuyordu, o halde bu meblâğın işletme biçimini bilmek ilgi çekici olacaktır. Bu vakıf paralarının nemâlandırılması, vakfın diğer gelir kaynaklarının işletilmesinde olduğu gibi, bizzat vakıf kurucuları tarafından tanzim edilmiş hükümlere bağlıydı. Bu hususta, her vakıf kurucusu vakfiyesinde aşağı yukarı aynı formülü tekrarlamaktaydılar. Formül şöyleydi:

"Rehn-i kavî ve kefil-i melî yâhud ikisinden biri ile onu onbir buçuk hesâbı ile mu'âmele-i şer'îyye ve murâbaha-i mer'îyye ile bâ-yed-i mütevellî beher sene 'alâ vechi'l-halâl istirbâh ve istiğlâl oluna"(180).

'Bu cümle basit olarak, vakıf hâline getirilmiş nakit paraların % 15'lik(181) bir oranla fâize verilerek vakıf için gelir temin edileceği anlamına gelmektedir(182). Fakat, ribâ veya fâiz tâbirleri kullanılmak istenmediğinden(183), dolambaçlı bir ifâde tarzı tercih edilmektedir; zirâ, İslâm'ın ribâyı yasaklamış olduğu bilinmektedir(184). Diğer taraftan, bu yasağa rağmen, İslâm'ın içinde doğduğu Mekke toplumunda iyi bilinen, mâlî sermayenin icrâ ve gelişme biçimi olarak fâizin, daha sonraları bütün İslâm ülkelerinde bol miktarda uygulanmış olduğu da bilinmektedir(185). Gerçek-

(177) Osmanlı İmparatorluğu'nda, icâreteyn, mukatâ'a ve mîrî topraklarla ilgili fetvaları, Meşreb-zâde Mehmed Ârif, Câmî'u'l-icâreteyn (İstanbul 1252/1837, 427 sayfa) adlı kitabında biraraya toplamıştır.

(178) A.H. Berki, "Vakıflar ve vakıfların maruz kaldığı tecâvüz ve ihmâller", Vakıflar Dergisi, VIII, (Ankara 1969), s. 339.

(179) Meselâ, bir kiracının, otuzbeş bin Türk Lirası değerindeki bir araziyi, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne sadece iki yüz İra ödeyerek mülkiyetine geçirdiğini bilmekteyiz, A.H. Berki, "Vakıflar ve Vakıfların maruz kaldığı tecâvüz ve ihmâller", s. 339.

(180) Yukarıda not: 113'e bkz.

(181) Fâiz haddi çok nâdiren % 10 veya % 12 olarak tesbit edilmişti, Tûrâbî-zâde Alemdâr İbrâhim Vakfiyesi, 1188/1774, 232-233; İbrâhim b. Mehmed Vakfiyesi, 1145/1733, VGMA, İstanbul I, s. 121-122; İ. Abdülhamid Vakfiyesi, 1195/1780, s. 131-132.

(182) Umumiyyetle bu nakit paraları fâize vererek işletmek görevi mütevellîlere âitti. 2.340.000 akçe tutarındaki nakit parasını vakıf hâline getiren sadrazam Halil Hamid Paşa, bu paraları işletme görevini, Evanoğlu Abraham adındaki bir sarrafa vermişti. Vakfiyedeki bir maddeye göre, Abraham, vazifesi karşılığında, her gün on akçe alacaktı ve ölümünden sonra da yerine oğlu geçecekti, Halil Hamid Paşa Vakfiyesi, 1199/1785, VGMA, Küçük Evkâf Hâmîs II, s. 614-615; diğer bir örnek için bkz. III. Osman Vakfiyesi, 1169/1755, s. 36; Osmanlı İmparatorluğu'nda sarrafların rolü için bkz. R. Mantran, İstanbul..., s. 52.

(183) Krş. J. Berque, Les arabes d'hier à demain, Paris 1969, s. 72.

(184) V. Berger-Vachon, "Le Ribâ", J. Berque ve diğerleri, Normes et valeurs dans l'İslam contemporain, Paris 1966, s. 81-100.

(185) M. Rodinson, ayn. esr., s. 52.

ten, içtimâf ve iktisâdî zarûretler karşısında, İslâm hükûkçuları, nazarı yasakları ortadan kaldırma yolları ihdas etmek için kafa yormuşlardır. Bu metodların arapça bir adı vardır: *Hiyâl*, yâni hileler, çâreler. Sünnî dört hükûk ekolü arasında, bu tür çârelerden en çok yararlanan mezhep Hanefîlik olmuştur; çünkü o, bu konuda, zarûret haram olan şeyi helâl kılar prensibini uygulamaktadır(186). Hemen belirtmemiz gerekir ki, Hanefîlik ekolü, dînî prensiplerle çatışmamak için çok defa bu türlü hilelere başvurmak mecburiyetinde kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî hükûk doktrinini oluşturmuştur. Yukarıda, vakıf paraların işletilme usûlüyle ilgili olarak zikr ettiğimiz formül, kendileriyle nazarı bilgiler ile ameli gerçekliklerin bağdaştırılması istenen söz konusu "çâreleri" veya "hiyâl"i ifâde eden bir takım istilahları ihtivâ etmektedir. Bunlardan birisi, *mu'âmele-î şer'îyye* yâni "kanuna uygun işlemler" tâbidir. İkincisi, "fâize vermek" yerine "murâbaha-î mer'îyye", "istirbâh" ve "istiğlâl" yâni meşrû olarak kazanç elde etmek ifâdeleridir. Başka eserlerde izâh edilmiş bu mu'âmelelerin kaidelerini burada tekrarlamak gereksizdir(187). Bununla birlikte, bu konuyu ilgilendiren tâbirleri, "hile" veya "desîse" ve benzeri kavramlar yerine "şer'î çâre", "şer'î çözümler" veya "şer'î tedbir" kavramlarıyla ifâde ederek, bu mu'âmelelerin, İslâm toplumlarının daha sonraki dönemlerinde ortaya çıkmış yeni meseleleri halletmek için iyi çâreler olduklarını müdafaa eden bâzı ilim adamlarının gayretlerine rağmen(188), bunların, ortaya çıkan içtimâî-iktisâdî güçlükleri yok etmeye muktedir hakiki çâreler olduklarının iddiâ edilemeyeceğini bilmek gerekir. Meselenin bu ameli cephesini bir yana bıraksak bile, bu sefer de, söz konusu çözüm yollarının şer'îliğine bir çok kimseyi inandırmak çok güçtür. Nitekim tarihte de böyle olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda, bu "desîseler" in kanunlaştırılması fikrini savunanlar karşısında, çok zayıf olmakla birlikte, zıt bir fikir akımının mevcut olduğunu, hukuk tarihiyle ilgili bâzı vesikalar, bize gösteriyor. Şeyhülislâm İbni Kemâl, bir hükûkî kararında, bâzı hile-î şer'îyyelere, bu bir "hile"dir, Tanrı'yı aldatmaktır diyenlerin, *ta'zir-î beliğ* yâni kınama cezasıyla cezâlandırılmaları ve bu kişilerin imanlarını yenilemeleri (tecdîd-i iman) gerektiğini beyan etmektedir. Diğer bir Şeyhülislâm Ebus-suud'un bu konudaki hükûkî kararında (fetvâ) son derece şüphe içinde bulunduğu anlaşılıyor. Mu'âmele-î şer'îyye suretiyle uygulanan *ribh* (kâr, kazanç, fâide)'in haram olduğunu iddiâ eden birinin cezalandırılması gerekip gerekmediği sorulduğu zaman, şöyle cevap veriyor: "Mu'âmele-î sahîha olıcak haram dimemek gerek"(189). Görülüyor ki, soruya dolaylı biçimde kaçamak bir cevap veril-

mektedir.

Her ne olursa olsun, bu şer'î hileler sâyesinde, Osmanlı devleti, % 15'i geçmeyen bir fâiz haddini kanûnî telâkkî etmişti ve mahkemelerin bu türlü mu'âmelelerle meşgul olmasını kabul ediyordu(190). Netice itibâriyle, vesikalarımızın da isbat ettiği gibi, yüzlerce kişi oldukça kabarıklar meblâğları vakıf hâline getirmişlerdi. Böylece binlerce kişi de düşük fâizle bu vakıf nakitlerinden istifâde etme imkânına kavuşmuşlardı(191). Nakit para olarak daha başlangıçta vakıf edilmiş bu sermayelere, diğer vakıf gayr-ı menkûllerin kiralanmasından hâsıl olan meblâğlardan bir bölümünü de ilâve etmek gerekmektedir ki, vakıf kurucuları bu meblâğların mu'âmele-î şer'îyye yoluyla gelir getirecek şekilde kullanılmalarını hükme bağlamışlardır(192). Meselâ iki dükkânını vakıf eden bir vakıf kurucusu, bu dükkânların kiraya verileceğini ve oradan gelen gelirlerin, vakfın gayesine harcanmadan önce, mu'âmele-î şer'îyye ile işletileceğini, böylece bu ikinci turda elde edilecek gelirlerle gayenin gerçekleştirileceğini vakfiyesinde açıklamaktadır(193).

(186) M. Rodinson, ayn. esr., s. 52-53.

(187) Hüseyin Hüsnü, ayn. esr., s. 41-42; M.Z. Pakalın, ayn. esr., c. I, s. 835 vd. Mütercim Asım, *Murâbaha'yı* şöyle târif etmektedir: "... Bir metâ'a alındığı bahâdan yâni sermayeden fazla fâide virmek ma'nâsındadır. 'Devr-i şer'î' deyu fukarânın ta'lim eyledikleri üzere istifâdevelstikrâz idim kimsede aldığı nakdi zamime ile edâ eylemektedir. Olzıyâdeyi ribâdan tahlîs için ol kadar kıymetli bir metâ'i sâhib-i nakidden iştirâ ve behâsi olmak üzere nakde zam ve cümlesi deyn-i meşru' olub sonra ol metâ'i med-yün dahl bir kimsese hibe idüb ol dahl sâhib-i evveline l'tâ ıder. Ve bu sûret takarrür idüb te'âmül-i nâs bin seneye karlıdır ki böyle olagelmıştır. Nâs icmâ' menzilesindedir. Te'âmüde kıdem bulunan emri inkârda hatar mukarrerdir", *Kâmus Ter-cümesi*, c. I, s. 878.

(188) H. Topçuoğlu, *Kanuna karşı hile, kanundan kaçınma yolları*, M.Z. Pakalın tarafından zikr edilmiştir, ayn. esr., c. I, s. 835-842.

(189) Barkan/Ayverdi, ayn. esr., s. XXXIV, not: 47. N. Çağatay, para vakfı ve fâize ilgili bir hayli fetva ve diğer tarihi vesikalar neşretmiştir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda ribâ-fâiz konusu para vakıfları ve bankacılık", *Vakıflar Dergisi*, IX, (Ankara 1971) Türkçe kısım, s. 31-56, İngilizce kısım, s. 57-66.

(190) O halde, Osmanlı İmparatorluğunun iktisâdî gelişmesini fâiz yasağının engellediğini iddâ edenlerin araştırmalarının ve hükûmlerinin cehâlet üzerine istinad ettiğini söyleyen Şeyhülislâm Mustafa Sabri'ye hak vermekte eide değildir, *Dîni mücedditler*, İstanbul 1969, s. 72; krş. M. Rodinson, ayn. esr., s. 150.

(191) R. Mantran, XVII. asırda bu tip vakıfların varlığından bahsediyor, *İstanbul dans la seconde...*, s. 112, 173. Osmanlı tarihi boyunca vakıf edilmiş olan bu nakit paralar, 1954'te kurulan Vakıflar Bankası'nın ilk ana sermayesini oluşturmuştur, *Vakıflar Dergisi*, IX, (Ankara 1971) (Giriş'te).

(192) Yukarıda vakıf akdine konu olan diğer nesnelere kısmına bkz.

(193) Hallı b. Hüseyin Vakfiyesi, 1161/1748, VGMA, Mücedded Ana. XIV, s. 194.

Şurası bir gerçektir ki, vakıfların bu şekilde düşük fâizle para işletmesi olgusu, oranı bâzan % 100'e ulaşan fâiz gelirleriyle zenginleşen sayısız âilenin mevcut olduğu Osmanlı cemiyetinde⁽¹⁹⁴⁾, bu haris tefecilerin gaddarlığının zararlı etkilerini geniş ölçüde azaltıyordu. Hattâ, XVIII. asırda vakf edilen nakit para miktarının artışının, fâiz haddi yüksek olan uygulamaları engellemek gayesini taşıdığını bile söyleyebiliriz. Paralarla ilgili vakıf kurucularının, daha çok "askerî sınıf"⁽¹⁹⁵⁾ mensup olmaları, bize, bu işin şuurlu bir şekilde yapıldığını da düşündürebilmektedir. Gerçekten, biriktirmiş oldukları nakit paraları, hayrî ve içtimaî müesseseler yararına gelir temini için vakf edenler daha çok devlet ricâli ve ulemâ idi. Tablo V'de de görüldüğü gibi, nakit para vakfı yapanların % 42,70'ini devlet ricâli, % 16'sını ulemâ, % 9,75'ini de tarikat şeyhleri teşkil ediyorlardı. Esnâf ve zanaatkârlar ancak % 2,45 nisbetindeydiler. Nakit para vakfı kurucularından % 29'unun mesleğini bilemiyoruz. Bunların % 18'ini kadınlar oluşturuyordu ki, şüphesiz bunlar, devlet ricâli veya ulemânın eşleri veya kızları idi. O hâlde, kuvvetle muhtemeldir ki, bu vakıf kurucularından hiç olmazsa bir kısmı, nakit paralarının bir bölümünü vakf ederek, sâdece bu fonlardan gelen gelirle gerçekleştirilecek gayeleri düşünmüyor, fakat, düşük bir fâiz haddiyle paraya ihtiyacı olanlara bizzat vakıflarının ana sermâyesi ile de yardımda bulunmayı arzu ediyorlardı. Gerçekten, bu kuruculardan bâzılarının, mütevellîlerin bu fonları kimlere fâize vereceklerini vakfiyelerinde hükme bağladıkları müşâhade edilmektedir. Meselâ, dokuz yüz bin akçesini vakfeden Dâmâdzâde Mehmet Murâd, bu meblâğın, % 10'luk bir nisbetle, kendisi tarafından belirlenmiş bâzı mahallerde oturanlara fâize verileceğini hükme bağlamıştır⁽¹⁹⁶⁾. Bu konuda, yetmiş sekiz bin akçe vakf eden Mikdâd Ahmed Paşa'nın şartı da şudur: Vakfın mütevellîsi, bu meblâğı sırf mesleklerini Amasya'da icrâ eden tüccarlara fâize vererek nemâlandırmaya gayret edecektir⁽¹⁹⁷⁾.

4. Vakıfların iktisadî gücünün tahmini

XVIII. asır Türk vakıflarına âit servet kaynaklarının ve onlardan elde edilen gelirlerin ekonomik gücünü ve değerini doğru olarak hesaplamak ve bunu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer üretim kaynaklarının ve onların vâridâtının ekonomik gücü ve değeriyle karşılaştırmak —(arşivlerde bol miktarda bulunan) vesika eksikliği yüzünden değil, fakat söz konusu hususları gün ışığına çıkarmayı hedef alan yeterli araştırmaların mevcut olmayışından dolayı— şimdilik zordur. Bununla birlikte, çok müphem olmasına rağmen, bir fikir sâhibi olmak için, bu konuda, bâzı yazarların bir takım müşâhadelerini zikr edebilir ve kendi araştırmamızdan

hareketle bâzı tahminlerde bulunabiliriz.

XVIII. asırda Türkiye'de yaşamış olan batılı müşâhid Muradja d'Ohsson, bu ülkede gayr-ı menkûllerin büyük bir kısmının câmilere tahsis edilmiş olduğunu yazıyor⁽¹⁹⁸⁾. Yine bu gözlemciye göre, vakıf emlâk, "İmparatorluğun muhtelif eyâletlerinde, bir yığın şehir, kasaba, köy, nâhiye ve tarlayı ihtivâ ediyordu"⁽¹⁹⁹⁾.

XIX. ve XX. asırlarda, vakıf emlâkin nisbetini gösteren bâzı cümleleri daha zikr edelim: "Vakıf sâhalar, bugün ekilebilir toprakların üçte birini teşkil eder"⁽²⁰⁰⁾. "... Toprakların en büyük kısmı devlete veya câmilere âittir"⁽²⁰¹⁾. "... Vakıf emlâk hiç bir zaman artmaktan geri kalmamıştır, öyle ki, o, bugün, İmparatorluğun binâ ile kaplı ve ekilmiş arâzisinin dörtte üçe yakın kısmını ihtivâ etmektedir"⁽²⁰²⁾. Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi de, vakıf gelirlerinin devlet gelirlerinin yarısına eşit olduğunu bildiriyor⁽²⁰³⁾.

Şüphesiz bunlar, tamâmen farazî nitelikli müşâhedelerden ibârettir. Şimdi biz de kendi araştırmamızdan hareketle bâzı tahminlerde bulunmayı deneyelim: Vakfiyelerde dâimâ vakf edilmiş gelir kaynaklarının tasviri yapılmakta ve umumiyetle onların kira bedelleri tesbit edilmektedir. Kira bedelinin belirtilmediği hâllerde, söz konusu vakfın gelir kaynaklarının, "ecr-i misl"iyle kiraya verilmesi hükme bağlanmaktadır; yâni, kira bedeli tayin olunmamış bir yerin kiralınması hâlinde, mevki ve kullanma tarzı bakımlarından kiralanan yere benzeyen yerlerin kira bedelleri o yerin de ecr-i misl'i olmaktadır. Bu verilere dayanarak, araştırmamızın ana kaynağını teşkil eden üç yüz otuz vakfiye ile vakf edilmiş bütün gelir kaynaklarını saydıktan sonra onları tasnif ettik; ve her kategori için ortalama bir kira bedeli tayin ettik. Böylece, üç yüz otuz vakfın gelirlerini hesap ederek, bu vakıfların yıllık geliri olarak 19.889.133 akçelik bir meblâğ⁽²⁰⁴⁾ elde etmiş bulunmaktayız (bkz. Tablo II).

(194) M. Akdağ, ayn. esr., c. II, s. 213-214. Bu eserde Osmanlı İmparatorluğu'nda fâizin rolü açık bir şekilde gösterilmiştir, bkz. özellikle, c. II, s. 206-217.

(195) Bu terim için bkz. B. Yediyıldız, "Türk vakıf kurucularının sosyal...", 144 vd.

(196) Damad-zâde Mehmed Murad b. Şeyhülislâm Feyzullah Vakfiyesi, 1181/1768, VGMA, Harameyn VIII, s. 202.

(197) Mikdad Ahmed Paşa Vakfiyesi, 1201/1787, s. 196.

(198) D'Ohsson, ayn. esr., c. II, s. 561.

(199) D'Ohsson, ayn. esr., c. II, s. 531.

(200) Réorganisation générale de la Turquie, projet d'une compagnie orientale, Paris, Auguste Ghio (éditeur), 1876.

(201) J. Dupont, ayn. esr., s. 215.

(202) Ch. Morawitz, Les finances de la Turquie, Paris, 1902, s. 112.

(203) Mustafa Sabri, ayn. esr., s. 74.

(204) Akçe, ilk defa 727/1327'de Orhan zamanında

Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nin XVIII. asra âit altı bin vakfiyenin mevcut olduğunu biliyoruz. XVIII. asırdan önce kurulmuş, fakat bu devirde hâlâ varlığını sürdüren vakıfları da yukarıdakilere eklediğimiz takdirde, XVIII. asır Türkiye'sinde mevcut vakıfların sayısı yirmi bine ulaşmaktadır. O halde, zikr edilen bütün bu verilerin değerlendirilmesinden hareketle, bu yirmi bin vakfın takriben 1.205.402.000 akçe tutarında yıllık gelire sâhip olduğunu tahmin edebiliriz (bkz. Tablo VI).

Vakıf müessesesinin giderlerine gelince, bu husustaki çereklı bütün bilgileri ilgili vakfiyelerde bulmaktayız. Gerçekten vakfiyelerde personel ücretleri ve diğer masraflar teker teker belirlenmektedir. İncelediğimiz üç yüz otuz vakfiyedeki, masraflarla ilgili veriler, bir bir sayılarak, cami, tekke, medrese, v.s... gibi değişik hizmet sektörlerine göre tablolaştırılmıştır⁽²⁰⁶⁾. Tablolarda gözükten masraf kalemleri toplandıği zaman, XVIII. asır vakıflarının toplam giderinin 1.168.167.272 akçelik bir meblâğ olduğu anlaşılıyor (bkz. Tablo VI).

Vakfın iktisâdî gücünün, Osmanlı ekonomisinin diğer üretim kaynaklarına nazaran nisbetini göstermek için, nihâî neticelere ulaşmaya kalkışmaksızın, örnek olmak üzere, bâzı mukayeseler yapmaya çalışalım.

XVIII. asrın sonuna doğru (1795'lerde), III. Selim'in hükümdarlığı sırasında, İngiltere Konsolosu Williams Eton'un çok tafsilâtlı bir çalışmasında, devletin gelirleri 4.492.250.000 akçe olarak gösterilmiştir; bunun 1.953.850.000 akçesi haraçtan gelmektedir. Hemen hemen sırf Ordunun, Sarayın ve Haremın masrafları 3.811.800.000 akçeye yükselmektedir.

O hâlde, XVIII. asırda vakıf gelirlerinin hacmi, hemen hemen devlet gelirlerinin üçte birine eşittir; yaklaşık olarak, haraçtan elde edilen gelirler nisbetindedir.

XVIII. asırda beş yıl (1781-1786) İstanbul'da yaşayan Toderini, şöyle yazıyor: "... Yapmış olduğumuz hesaplara göre, Defterdar'ın idâresinde bulunan mîrî hazîneye yâni hazîne-i hümayûna giren senelik vâridât, takriben, yirmi milyon kuruşa yükselmektedir. Bu muazzam meblâğ, büyük bir titizlikle hesaplanmış ve sicillere akçe olarak kaydedilmiştir. Akçe, çok küçük bir gümüş para olup, yüz yirmi akçe bir kuruş etmektedir"⁽²⁰⁸⁾.

Bu bilgilere göre, vakıf gelirleri, hemen hemen devlet gelirlerinin yarısına eşittir.

Bir Türk tarihçisinin araştırması sâyesinde, XVIII. asrın son senelerinde, büyük şehirlerin gıda ihtiyacını karşılamak gayesiyle kurulmuş hububât nezâretinin bütçesinin iki yüz elli milyon olduğunu öğreniyoruz⁽²⁰⁹⁾. O hâlde, vakıf gelirleri, bu bakanlığın bütçesinden dört buçuk

defa daha büyük idi.

Diğer taraftan, miri toprakların dirlik adı altında bir çok mâli birime ayrılmış olduklarını daha önce toprak sisteminden bahs ederken söylemiştik. Yıllık geliri yirmi bin ile yüz bin akçe olan dirlikler ze'âmet adını alıyordu. Ve yıllık geliri üç ile yirmi bin akçe olan dirliklere ise timâr deniyordu⁽²¹⁰⁾. 1790 yılında yapılan bir sayıma göre, Anadolu ve Rumeli'de 1820 ze'âmet ve 16.712 timâr mevcuttu⁽²¹¹⁾. Her ze'âmetin yılda yüz bin akçelik, her timârın da yılda yirmi bin akçelik gelir getirdiğini farz edelim. Bu durumda söz konusu dirliklerin toplam geliri, 516.240.000 akçelik bir meblâğa ulaşacaktır. Ve bu durum, timâr ve ze'âmetlerden müteşekkîl devlete âit sahaların yıllık toplam gelirinin, vakıf gelirlerinin yarısından çok daha aşağı seviyelerde bulunduğu neticesine varmamızı sağlayacaktır.

Bütün bu anlatılanlardan, vakıflara âit gelir kaynaklarının ve onlardan elde edilen vâridatın, XVIII. asırda, bu devir Osmanlı ekonomisinin diğer sektörleri arasında büyük bir yer işgâl ettiği açıkça ortaya çıkıyor.

Bu gelirler nereye gidiyordu? Toplumda ne gibi roller oynamışlardı? Bu ve benzeri soruların tahlili, araştırmamızın başka bir bölümünde ele alınmıştır⁽²¹²⁾.

basıldı. Bu ilk Osmanlı akçesi, 6 kırat yani miskal'ın dörte bir ağırlığında idi, % 90 gümüş ihtiva ediyordu, çapı da 18 mm idi. II. Murad'ın hükümdarlığına kadar, akçenin boyu hafifçe küçültülmüş olmasına rağmen, ayarı ve hattâ ağırlığı dikkati çekecek derecede sağlam ve istikrarlı kaldı. Bununla birlikte, II. Bâyezid ve I. Selim zamanlarında, ayarı % 5, ağırlığı ise 3 kat 3/4 ölçüsünde düşürüldü. Fatih'in 885 H. yılında bastırıldığı son akçe 3 kırat 3/4 vezninde olup % 90'ı gümüştü. I. Selim devrinde vezni 3,5 kırat olmasına rağmen gümüş oranı % 85'e indirilmiştir. I. Süleyman ve II. Selim devirlerinde düşüş frenlenmiş olmasına rağmen, yine de devam etti. III. Murad ve II. Osman'a kadarki hâleleri zamanında aynı ayarı ve aşağı yukarı aynı çapı muhafaza eden akçe, git gide daha da incelerek 1 kırat 1/2 ağırlığına düşürüldü. IV. Murad, İbrahim ve I.V. Mehmed zamanlarında, akçenin gümüş ayarı, hemen hemen ağırlığını ve boyunu muhafaza ederek, gümüş oranı öne % 70'e sonra da % 50'ye indirildi. Akçe üzerindeki bu oynamaların neticesi şu oldu: başlangıçta 40 akçe II. Mehmed'in bir Osmanlı altını değerinde olduğu halde, II. Mustafa'nın saltanatı sırasında, ilk Osmanlı kuruşunun basımıyla para reformu yapıldığı zaman, altın paranın (ağırlığı ve ayarı son derece sağlam ve istikrarlı kalmıştı) râyici fiatı 300 akçeye kadar yükseldi. Neticede II. Mahmud dönemine kadar akçenin basımına devam edildi. Fakat, XVII. asrın sonundan itibaren, sürekli olarak düşen değeri, o kadar küçüldü ki, bilhassa muhasebelerde kullanılan itibârî bir birimden başka bir şey değildi. Ve Tanzimat döneminde, vakıflar hariç, artık bu hesaplar için bile kullanılmaz oldu. (H. Bowen, "Akçe", E1, 1960, c. I, s. 327-328; Ekrem Kokerkılıç, Osmanlı İmparatorluğu'nda para, Ankara 1958).

XVIII. asrıyla ilgili vakfiyelerin ekseriyetinde, bir kuruşun 120 akçe değerinde olduğu belirtilmiştir. Hüseyin b. Yusuf vakfiyesi, 1131/1719, VGMA, Haremeyn I, s. 118-120; Osman b. Ahmed Vakfiye-

si, 1133/1721, VGMA, Haremeyn I, s. 123-124; Abdühâdî b. Mehmed Vakfiyesi, 1133/1721, s. 220-224; Ömer b. Osman Vakfiyesi, 1136/1723, s. 270-274; Yusuf b. Abdülmennân Vakfiyesi, 1201/1787, VGMA, Küçük Evkâf Hâmis I, s. 366-374; Yusuf b. Abdülmennân Vakfiyesi, 1202/1787, Küçük Evkâf Hâmis I, s. 245-252.

III. Ahmed devrinde (1703-1730) cârl olan kuruş —ki gümüş sikkedir—, 8 dirhem 13 krat vezninde idi ve ayarı % 60 idi (İsmâil Galib Edhem, Takvîm-i meskûkât-ı Osmâniye, Constântinople, 1307/1890, s. 280).

Doğu ticâretinde standart bir para olan Venedik altını (sequin veya zecchino) saf altından 24 krat ayarında ve 3,494 gr ağırlığında idi. XVI. asırdan Venedik Cumhuriyeti'nin düşüşüne kadar (1797) istikrarlı kalmıştı. Bu Venedik altını ile kuruş arasındaki münâsebet de şöyle idi: Bir Venedik altını, 1717-1752'de 3 kuruş, 1770-1780'de 4 kuruş, 1783-1789'da 5 kuruş, 1793'te 6 kuruş, 1794-1799'da 7 kuruş değerindeydi (N.G. Svoronos, Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle, Paris 1956, s. 82).

1699'da, bir kile buğday (İstanbul kilesi, 18-20 okka, yâni 23-25 kg değerinde idi), 60 akçe, bir kile arpa 20 akçe, bir okka (vukiyye, 1,280 kg) koyun eti 12 akçe idi (R. Mantran, İstanbul dans le seconde moitié . . . , s. 273).

1775 yılında, bir kile buğday 72 akçe idi (III. Mustafa Vakfiyesi, 1187/1775, VGMA, Kasa no: 187, s. 366).

- (205) Akçenin değerli için not: 204'e bkz.
- (206) bkz. B. Yediyıldız, "Vakıf müessesesinin XVIII. asır Türk toplumundaki rolü", s. 14-27.
- (207) W. Eton, A survey of the Turkish Empire, London 1798, Morawitz tarafından zikr edilmiştir, ayn. esr., s. 14.
- (208) M. L'Abbé Toderini, De la littérature des Turcs, İtalyanca'dan çev. De Courmand, Paris 1789, c. I, s. 90.
- (209) E.Z. Karal, Selim III'ün Hatt-ı hümayunları, Nizam-ı cedid, 1789-1807, Ankara 1946, s. 139.
- (210) Yukarıda "mük edinme vasıtaları"ndan bahs eden kısımla krş.
- (211) Morawitz, ayn. esr., s. 14, not: 4.
- (212) Yukarıda not: 1'deki çalışmalara bkz.

BİBLİYOGRAFYA

Bu çalışmanın ana kaynağı, Türkiye'de XVIII. asırda tanzim edilmiş olup, bugün Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vakfiyeler arasından nümüne olarak ihtimâlî sondaj metoduyla seçilmiş 330 vakfiyeden ibârettir. Burada, sırasıyla vakıf kurucusunun adını, vakfın kuruluş tarihini, vakfiyenin bulunduğu sicil defterinin adını —*Haremeyn I, Mukata'a II, İstanbul I gibi*—, ve nihayet sayfa numaralarını belirterek, söz konusu vakfiyelerin bir listesini veriyoruz. Bu vakfiyeler içindeki bütün bilgiler araştırmada değerlendirilmiş bulunulmaktadır. Diğer taraftan hemen belirtelim ki, nümünelerimiz arasında bulunmasına rağmen, bize pek ehemmiyetli gözükmeyen yirmi vakfiye bu listeden çıkartılmış; mukayese yapmak için kullanılan diğer asırlara ait bir kaç vakfiye de dahil edilmiştir. Diğer eserlerin listesi de, araştırmamızın metninde zikr edilenlerin tamamını ihtiva etmemektedir.

I. VAKFİYELER

a. Hayri vakıflara âit vakfiyeler:

- 1) III. Ahmed, pâdişâh, 1119/1707, *Haremeyn I*, 45-46.
- 2) Ahmed b. Abdullah, Dârüssaâde Ağası, 1155/1742, *Küçük Evkâf Sâni*, 320-323.
- 3) Ahmed b. Mustafa, Mühürdâr-ı Vezîr-i a'zâm, 1120/1709, *Haremeyn V*, 213.
- 4) Ali b. Abdülmü'în, Hazînedâr-ı Hazret-i Şehriyârî, 1147/1735, *Mukata'a I*, 97-98.
- 5) Ayşe binti Abdullah, 1184/1770, *Haremeyn VIII*, 34.
- 6) Ayşe binti Dâmâd İbrahim Paşa, 1179/1765, *Kasa no: 93*, 43-60.
- 7) Beşir Ağa, Dârüssaâde Ağası, 1158/1745, *Kasa no: 35*, 1-32.
- 8) Dâmâd İbrahim Paşa, Sadrâzam, 1137/1725, *Kasa no: 13*, 1-105.
- 9) Ebubekir b. Rüstem, Reisülküttâb, 1115/1704, *Küçük Evkâf Ülä*, 274.
- 10) Emine binti Mahmud, 1138/1725, *Mukata'a I*, 57-58.
- 11) Emine binti Mustafa sultan, 1152/1739, *Kasa no: 96*, 1-29.
- 12) Emîrzâde Ali, Ağa, 1164/1751, *Haremeyn VIII*, 23.
- 13) Fatma binti . . . Beğ, 1088/1677, *Ana. 1228 Başlar*, 384.
- 14) Hasbiye Kadın binti Abdülmennân, Sarâyî, 1192/1778, *Kasa no: 188*, 178-186.
- 15) Hasbiye Kadın, Sarâyî, 1192/1778, *Kasa no: 188*, 186-189.
- 15a) Hasbiye Kadın vakfiyesinin ikinci nüshası, *Kasa no: 179*, 210-222.
- 16) Hüseyin b. Hasan, Kethüdâ-yı Sadrâzam, 1158/1745, *Haremeyn IV*, 172.
- 17) Hüseyin b. Mustafa, Halvetiye'den seccâdenişin, 1191/1777, *Mukata'a III*, 136.
- 18) İbrahim b. Hüseyin, *Dergâh-ı âli mütefferikası*, 1176/1762, *Haremeyn VI*, 249-250.
- 19) — — —, 1176/1762, *Haremeyn VI*, 253.
- 20) — — —, 1176/1762, *Haremeyn VI*, 253-254.
- 21) İbrahim b. Mahmud, kadı ve kâtib-i esrâr-ı pâdişâhî, 1215/1800, *Haremeyn XIII*, 380.
- 22) — — —, 1212/1797, *Haremeyn XII*, 375-376.
- 23) İbrahim b. Mustafa, 1113/1702, *Küçük Evkâf Ülä*, 74-77.
- 24) İbrahim Paşa, Sadrâzam, 1101/1690, *Haremeyn I*, 122.
- 25) İsmail b. Ali, Reisülküttâb, 1148/1736, *Haremeyn II*, 199-202.
- 26) I. Mahmud, Sultan, 1152/1740, *Kasa no: 47*, 23-32.
- 27) — — —, Tarihsiz, *Kasa no: 47*, 35-58.
- 28) — — —, 1156/1743, *Kasa no: 47*, 62-74.

- 29) -- , 1156/1743, *Kasa no: 47, 76-103.*
- 30) -- , 1161/1748, *Kasa no: 114, 1-25.*
- 31) -- , 1152/1740, *Kasa no: 47, 1-22.*
- 32) -- , 1162/1749, *Kasa no: 31, 1-34.*
- 33) -- , 1165/1752, *Kasa no: 47, 106-140.*
- 34) -- , 1167/1753, *Kasa no: 47, 142-162.*
- 34a) I. Mahmud'a âit vakfiyelerin diğer nüshaları, *Kasa no: 133, 1-162.*
- 35) Mahmud Tayyar b. Battal, Muhassıl, mutasarrıf, Mîrahor, 1214/1799, *Ana. 1211 Başlar, 124-125.*
- 36) Mehmed b. Abdülmennân, Dârüssaâde Ağası, 1061/1651, *Harameyn VI, 151-152.*
- 37) Mehmed b. Osman Paşa, Sivas Vâlisi, 1167/1754, *Mukata'a II, 118.*
- 38) Mehmed b. Salih, Ağa, 1186/1772, *Küçük Evkâf Hâmis II, 579-580.*
- 39) Mehmed b. Veliyüddin, Vâlide Sultan Ket-hüdâsı, 1118/1706, *Harameyn I, 44.*
- 40) Mehmed Efendi, Erzurum Müftüsü, 1181/1766, *Mücedded Ana. XIV, 252-255.*
- 41) Mehmed Raif b. . . . , Tevkî'i Dîvân-ı Hümâyûn, 1296/1879, *Harameyn XV, 7.*
- 42) -- , 1296/1879, *Harameyn XV, 8.*
- 43) Mehmed Sadık b. Hüseyin, Müderris, 1332/1914, *Mücedded Ana. XXI, 287.*
- 44) Mehmed Tahir b. Osman, Serbevâbîn-i Hazret-i Şehriyârî, 1179/1765, *Harameyn VII, 285-286.*
- 45) -- , 1193/1779, *Harameyn VII, 287-289.*
- 46) Mustafa b. Nasuh, *Ana. 1195 Başlar, 17.*
- 47) Mustafa Paşa, Vezir ve Mutasarrıf, 1148/1735, *Mukata'a II, 47-48.*
- 48) Nevres Hatun, I. Abdülhamid'in Üçüncü Kadını, 1202/1788, *Kasa no: 178, 29-32.*
- 49) -- , 1210/1796, *Kasa no: 113, 1-32.*
- 49a) 49 no'lu vakfiyenin diğer nüshası, *Kasa no: 188, 164-177.*
- 50) III. Osman, Sultan, 1169/1755, *Kasa no: 49, 1-62.*
- 51) Osman b. Halil, 1148/1735, *Mukata'a I, 105.*
- 52) Osman b. Mehmed, 1333/1915, *Mücedded Ana. XIV, 195.*
- 53) Kadı-zâde Mehmed, 1161/1748, *Mukata'a II, 49-54.*
- 54) Rukıyye binti Abdullah, Damad İbrahim Paşa'nın eşi, 1179/1765, *Kasa no: 93, 1-9.*
- 55) -- , 1179/1765, *Kasa no: 93, 10-13.*
- 55a) -- , 1199/1785, *Kasa no: 93, 14-35.*
- 56) Süleyman b. Şakir Hasan, 1118/1706, *Küçük Evkâf Ülä, 72.*
- 57) Ümmühânî Hanım, Cihanzâde Abdülaziz'in eşi, 1215/1800, *1255 Başlar, 469.*
- 58) Yahyazâde Mehmed, Kadıasker, 1176/1762, *Anadolu Şeyhilislâm, 268-271.*
- b. *Âile vakıflarına âit vakfiyeler*
- 59) Ahmed b. Hüseyin, 1213/1798, *Harameyn XV, 6.*
- 60) Ali b. Abdullah, Hassa Ocağı Başkâtibi, 1162/1749, *Harameyn V, 210-212.*
- 61) Ali Çelebi b. Üveys, 1130/1718, *Harameyn I, 166.*
- 62) Asiye binti Mehmed, 1301/1884, *Defter no: 1760, 69-70.*
- 63) Fatma binti Hüseyin, 1126/1711, *Harameyn I, 120.*
- 64) Fatma binti Hüseyin ve Fatma binti İsmail, 1243/1827, *Ana. 1195 Başlar, 172.*
- 65) İbrahim b. Abdullah, Hassa Kuyumcu Başısı, 1178/1764, *Harameyn VII, 247.*
- 66) İbrahim b. Hüseyin, 1121/1709, *Mukata'a II, 55.*
- 67) İbrahim b. Mehmed, Ağa, 1118/1707, *Harameyn VI, 163-164.*
- 68) İbrahim b. Mehmed Emin, Kadı, 1196/1782, *Küçük Evkâf Sâni, 455.*
- 69) -- , 1207/1793, *Küçük Evkâf Sâni, 454.*
- 70) İbrahim b. Osman Ağa, 1102/1691, *Mukata'a I, 58-59.*
- 71) -- , 1134/1722, *Mukata'a I, 58-59'un derkenarında.*
- 72) İsa Bey Çelebi, Emir, 846/1453, *Harameyn XIV, 268.*
- 73) İsmet Mustafa b. İbrahim, Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn'dan, 1204/1790, *Harameyn XIV, 267-268.*
- 74) Lalakzâde İbrahim b. Mehmed, Ağa, 1197/1783, *Küçük Evkâf Sâmin, 884.*
- 75) Mehmed b. Süleyman, Ağa, 1156/1743, *Harameyn II, 180 derkenarda.*
- 76) Meryem binti Hüseyin, 1047/1637, *Ana. 1195 Başlar, 18.*
- 77) Mustafa b. Veliyüddin, Âlim, 1148/1735, *Mücedded Ana. XVIII, 116.*
- 78) Ruşşah Kadın binti Abdullah, Başkadın, 1204/1790, *Kasa no: 188, 190-197.*
- 78a) No: 78'in ikinci nüshası, *Kasa no: 179, 223-231.*
- 79) Seyfi-zâde İbrahim b. Mustafa, 1208/1794, *Küçük Evkâf Sâdis, 252-254.*
- 80) Tuzemîni-zâde Mehmed b. Ömer, Ağa, 1189/1775, *Harameyn VIII, 216.*
- c. *Yarı-âilevî vakıfların vakfiyeleri*
- 81) Abdülbâkî b. Yakub, Dergâh-ı âli Gedikli Çavuşân Kâtibi, 1120/1709, *Küçük Evkâf Ülä, 73.*
- 82) Abdülhâdî b. Mehmed (Kocabeyzâde), Müderris, 1133/1721, *Harameyn III, 220-224.*

- 83) Abdülhalim b. Ahmed, Kadı, 1114/1702, *Mukata'a I*, 93-94.
- 84) I. Abdülhamid, Sultan, 1195/1780, *Kasa no: 159*, 1-178.
- 84a) 84'ün ikinci nüshası, *Kasa no: 188*, 1-111.
- 84b) 84'ün üçüncü nüshası, *Kasa no: 179*, 1-106.
- 85) Abdullah b. Abdülfettah, 1135/1723, *Mukata'a I*, 106.
- 86) Abdurrahman b. Hasan, 1138/1725, *Mukata'a I*, 59-60.
- 87) — —, 1143/1731, *Mukata'a I*, 59.
- 88) Abdurrahman b. Seydi, 1137/1725, *Mukata'a I*, 95-96.
- 89) — —, 1140/1727, *Mukata'a I*, 96-97.
- 90) Ahmed b. Abdullah, Çadırcı, 1145/1732, *Mukata'a I*, 89-92.
- 91) Ahmed b. Abdullah, Ağa, ve eşi Ayşe binti Abdullah, 1179/1765, *Harameyn VIII*, 1179/1765, *Harameyn VIII*, 31-33.
- 92) Ahmed b. Hüseyin, 1170/1754, *Harameyn VI*, 130-131.
- 93) Ahmed b. İsmail, Mütevellî-i Vakf-ı Sultan Bâyezîd, 1136/1723, *Harameyn I*, 147-148.
- 94) Ahmed b. Mustafa, Gazi Davud Paşa Evkâfi Mu'temedi, 1147/1734, *Mukata'a I*, 100-103.
- 95) — —, 1148/1735, *Mukata'a I*, 103.
- 96) Ahmed b. Muslu, 1157/1744, *Mukata'a II*, 21-22.
- 97) Ahmed b. Ömer el-Cündî, Gümrükte Damgacı, 1174/1761, *Defter no: 490*, 353-354 (Bu vakfiye arapçadır).
- 98) Ahmed Çelebi b. Abdurrahman, Seyyid, 1132/1720, *Harameyn I*, 44.
- 99) Ahmed Said Efendi, Müftü, 1170/1757, *Harameyn VI*, 116.
- 100) Alagöz-zâde İbrahim b. Mustafa, 1181/1767, *Harameyn VIII*, 212.
- 101) Ali b. Abdülkadir, Bektaşî Şeyhi, 1130/1718, *Küçük Evkâf Ülä*, 274-275.
- 102) Alicenab Kadın binti Abdullah, I. Mahmud'un Başkadını, 1158/1745, *Kasa no: 163*, 1-19.
- 102a) 102'nin ikinci nüshası, *Kasa no: 162*, 1-21.
- 103) Âlime binti Zaralı-zâde Osman Paşa, 1183/1769, *Ana 1267 Başlar II*, 405.
- 104) Ayşe binti Abdullah, 1195/1781, *Mukata'a III*, 169-171.
- 105) Ayşe binti III. Ahmed, 1156/1743, *Kasa no: 141*, 1-23.
- 106) Ahmed binti Lengerî Cafer, 1113/1701, *Küçük Evkâf Sâni*, 325.
- 107) Ayşe binti Mehmed, 1167/1754, *Harameyn VI*, 51-53.
- 108) Ayşe binti Numan, 1123/1711, *Ana. 1267 Başalar I*, 150.
- 109) Cârullah b. Mustafa, Kadı, 1151/1738, *Harameyn III*, 80-81.
- 110) Cevgânî-zâde İbrahim b. Mustafa, Kadı, 1154/1741, *Küçük Evkâf Râbi'*, 635.
- 111) Cevgânî-zâde İbrahim b. Mustafa, Müftü, 1154/1741, *Küçük Evkâf Râbi'*, 336.
- 112) — —, 1154/1741, *Küçük Evkâf Râbi'*, 637.
- 113) — —, 1173/1760, *Küçük Evkâf Râbi'*, 638.
- 114) Çıplak Hüseyin b. Ahmed, Ağa, 1189/1775, *Harameyn IX*, 269-274.
- 115) Çorlulu Ali Paşa, Sadrazam, 1119/1708, *Kasa no: 188*, 278-323.
- 116) — —, 1120/1709, *Kasa no: 188*, 336-417.
- 117) — —, 1121/1709, *Kasa no: 188*, 418-423.
- 118) — —, 1122/1710, *Kasa no: 188*, 424-431.
- 119) Damad İbrahim Paşa, Sadrazam, Tarihsiz, *Kasa no: 42*, 1-18.
- 120) Damad İbrahim Paşa ve eşi Fatma binti Ahmed III, Tarihsiz, *Kasa no: 173*, 1-78.
- 121) Damad-zâde Ahmed b. Mustafa, Şeyhülislâm, 1145/1733, *Harameyn XIV*, 129-130.
- 122) — —, 1154/1741, *Harameyn XIV*, 131.
- 123) Damad-zâde Mehmed Murad b. Şeyhülislâm Feyzullah, Kadıasker, 1181/1768, *Harameyn VIII*, 202.
- 124) — —, 1184/1770, *Harameyn VIII*, 203.
- 125) — —, 1185/1771, *Harameyn VIII*, 204-206.
- 126) — —, 1186/1772, *Harameyn VIII*, 207-208.
- 127) Derûnî Mehmed b. Hüseyin, Nakşî Şeyhi, 1195/1781, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 519.
- 127a) — —, 1196/1782, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 520.
- 127b) — —, 1196/1782, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 521-522.
- 127c) — —, 1210/1795, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 522.
- 128) Dürrü-yektâ Hadice binti Abdullah, Sarâyî, 1196/1782, *Mukata'a III*, 175-176.
- 129) Ebubekir b. Nasuh, 1143/1730, *Sivas Râbi' Muhâsebe*, 243-244.
- 130) Ebubekir b. Hasan, Ayan, 1144/1731, *Mukata'a III*, 224-226.
- 131) Ebubekir b. Hüseyin, Rical-i devlet'ten, 1118/1707, *Mukata'a III*, 223-224.
- 132) Ebubekir b. İbrahim, Ser-çâvuşân-ı Dergâh-ı Âlî, 1132/1719, *Harameyn I*, 113-115.
- 133) — —, 1136/1724, *Harameyn I*, 156-158.
- 134) Ebubekir b. Osman, Ağa, Ayan, Mütessellim, 1197/1782, *Ana. 1195 Başlar*, 113-114.
- 135) Emin Çelebi, Yâsin Çelebi ve Atullah Çelebi (Derviş Ali Çelebi'nin oğulları), 1164/1750, *Mukata'a II*, 117.
- 136) Fatma binti Abdullah, Sarâyî, 1187/1774, *Mukata'a III*, 111-112.
- 137) — —, 1195/1781, *Mukata'a III*, 172-173.
- 138) Fatma binti Dâmâd İbrahim Paşa, 1172/1759, *Kasa no: 56*, 1-10.

- 139) Fatma binti Hibetullah, 1211/1796, *Kasa no: 188*, 256-275.
- 140) Fatma binti İbrahim, 1154/1741, *İstanbul I*, 4.
- 141) Feddânî Mustafa b. Ahmed, Kadı, 1136/1724, *Mukata'a III*, 165-166.
- 142) — —, 1143/1731, *Mukata'a III*, 167.
- 143) Gökçeoğlu Hüseyin b. Abdullah, 1327/1909, *Mücedded Ana, XXI*, 228.
- 144) Hadice binti Abdullah, 1248/1832, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 522-523.
- 145) — —, 1250/1834, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 523.
- 146) Hadice binti İsmail, 1186/1773, *Ana, 1267 Başlar*, 393.
- 147) Hadice binti Salih, 1141/1728, *Küçük Evkâf Sâni*, 325.
- 148) Halid b. Abdülmennân, Dârüssâade Ağası, 1210/1795, *Harameyn X*, 437-443.
- 149) Halil b. Hüseyin, 1134/1721, *Mukata'a I*, 60-62.
- 150) — —, 1161/1748, *Mücedded Ana, XIV*, 194-195.
- 151) Halil b. Mecid, Hâcegân-ı Hümâyûn'dan, 1189/1775, *Küçük Evkâf Hâmis I*, 204-210.
- 152) Halil b. Osman, Mermer Tüccarı, 1138/1726, *Küçük Evkâf Ülä*, 275.
- 153) Halil Hamid Paşa, Sadrâzam, 1197/1783, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 547-554.
- 154) — —, 1198/1784, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 595-599.
- 155) — —, 1198/1784, *Küçük Evkâf Hâmis*, 568.
- 156) — —, 1198/1794, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 609-612.
- 157) — —, 1199/1784, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 578.
- 158) — —, 1199/1785, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 614-615.
- 159) Hammâmî-zâde Mehmed Emin b. Halil, Kadı, 1172/1759, *Harameyn VII*, 262-263.
- 160) Hasan b. Abdülbâkî, Duhan gümrüğü mukatâ'sı emîni, 1134/1722, *Küçük Evkâf Sâni*, 292-294.
- 161) Hasan b. Hızır, Ağa, 1159/1746, *Harameyn IV*, 230-231.
- 162) Hasan b. Mehmed, Arpa Emîni, 1190/1776, *Mukatâ'a III*, 136-137.
- 163) — —, 1191/1777, *Mukatâ'a III*, 137 derkenarda.
- 164) Hasan b. Yunus, Mîrâhor-i Evvel, 1133/1720, *Harameyn I*, 121-122.
- 165) Hasan Paşa, Yeniçeri Ağası, 1154/1741, *Küçük Evkâf Sâni*, 307.
- 166) Hatice binti Mehmed, 1153/1740, *Ana, 1247 II*, 327-328.
- 167) Hüseyin b. Yusuf, Ağa, 1131/1719, *Harameyn I*, 118-120.
- 168) İbrahim b. Abdullah, Veznedâr-ı Hassa, 1206/1792, *1195 Başlar*, 242.
- 169) İbrahim b. Abdülkerim, Aşçıbaşı, 1124/1712, *Küçük Evkâf Ülä*, 73.
- 170) — —, 1120/1708, *Küçük Evkâf Ülä*, 72-73.
- 171) — —, 1125/1713, *Küçük Evkâf Ülä*, 73.
- 172) İbrahim b. Abdülkerim, Yeniçeri Ağası, 1133/1721, *Harameyn I*, 123.
- 173) İbrahim b. Âgâh Mehmed, Kadı ve Nakşî Şeyhi, 1192/1778, *Harameyn IX*, 11-12.
- 174) — —, 1206/1791, *Harameyn IX*, 12.
- 175) — —, 1193/1779, *Harameyn IX*, 13-15.
- 176) — —, 1196/1782, *Harameyn IX*, 17.
- 177) — —, 1213/1789, *Harameyn IX*, 24.
- 178) İbrahim b. Ahmed, Arpa Emîni, 1178/1764, *Harameyn VII*, 199-201.
- 179) İbrahim b. Ahmed, Molla, 1181/1767, *Harameyn VIII*, 67.
- 180) İbrahim b. Ali, 1116/1705, *Küçük Evkâf Ülä*, 216.
- 181) — —, 1131/1719, *Küçük Evkâf Ülä*, 215-216.
- 182) İbrahim b. Ali, Maden Emîni, 1176/1763, *1276 Başlar*, 133.
- 183) İbrahim b. Ali, Serbewâbin-i Dergâh-ı âlî Ahmed Ağa'nın Tüfenkçibaşısı, 1189/1775, *Mukatâ'a III*, 119-120.
- 184) İbrahim b. Ebubekir, 1190/1776, *Rumeli II*, 122-123.
- 185) İbrahim b. Mahmud, Manisa'da Vâlide Sultan Vakıfları Mütevellî Kâimmakâmı, 1153/1741, *Harameyn III*, 194-195.
- 186) İbrahim b. Hasan, 1158/1745, *Mukatâ'a III*, 207-212.
- 187) İbrahim b. Hasan, 1208/1793, *1195 Başlar*, 290.
- 188) İbrahim b. Hüseyin, Dergâh-ı Âlî Müteferri-kası, 1173/1759, *Harameyn VI*, 240-241.
- 189) — —, 1173/1760, *Harameyn VI*, 244.
- 189a) — —, 1176/1762, *Harameyn VI*, 253.
- 190) İbrahim b. İbrahim b. Fethullah, Ağa ve Pehlivan, 1188/1774, *Ana, 1255 Başlar II*, 389.
- 191) İbrahim b. Mahmud, Kâtib-i Esrâr-ı Pâdişâhî, 1210/1796, *Harameyn XII*, 373-374.
- 192) İbrahim b. Mahmud, Kadı, 1215/1800, *Harameyn XIII*, 380.
- 193) İbrahim b. Mehmed, 1116/1704, *İstanbul I*, 32-33.
- 194) — —, 1122/1710, *İstanbul I*, 3.
- 195) İbrahim b. Mehmed, Sühreverdî Dervişi, 1143/1731, *Sivas Râbi' Muhâsebe*, 301-302.
- 196) İbrahim b. Mehmed, Ağa, 1145/1733, *İstanbul I*, 121-122.
- 197) İbrahim b. Mehmed, Harameyn-i Şerifeyn

- Baş-halifesi, 1150/1737, *Harameyn III*, 45-49.
- 198) —, 1150/1737, *Harameyn III*, 52.
- 199) —, 1151/1738, *Harameyn III*, 49-50.
- 200) —, 1150/1737, *Harameyn XIV*, 263-265.
- 201) —, 1151/1738, *Harameyn XIV*, 266.
- 202) —, 1151/1738, *Harameyn XIV*, 267.
- 203) İbrahim b. Mehmed Emin, Kadı, 1208/1793, *Küçük Evkâf Sâni*, 455.
- 204) —, 1211/1796, *Küçük Evkâf Sâni*, 455.
- 205) —, 1235/1819, *Küçük Evkâf Sâni*, 459.
- 206) İbrahim b. Melek, Sipâhiyân Çavuşu, 1119/1707, *Harameyn I*, 95-96.
- 207) İbrahim b. Mustafa, Celvetiye tarikatı Seccâdenişni, 1126/1715, *Küçük Evkâf Ülä*, 184-185.
- 208) İbrahim b. Mustafa, Şeyh, 1128/1716, *Ana*, 1267 *Başlar II*, 494-495.
- 209) İbrahim b. Mustafa, Âyân, 1160/1747, *Mukatâ'a II*, 48-49.
- 210) İbrahim b. Mustafa, Müftü, 1205/1790, *Küçük Evkâf Sâdis*, 20.
- 211) İbrahim b. Osman, 1165/1752, *Küçük Evkâf Râbi*, 269.
- 212) İbrahim b. Kasım, Âyân-Şeyh, 1138/1726, *Mücedded Ana*, XIX, 201-204.
- 213) İbrahim Efendi, Defterdâr, 1189/1775, *Erzurum Sâni Muhasebe*, 210-214.
- 214) İdris Çavuş b. Ömer, Ağa, 1160/1747, *Sivas Râbi' Muhasebe*, 324-326.
- 215) İsmail b. Abdullah, Yeniçerinin 61. Cemaatinin odabaşısı, 1157/1754, *Harameyn VIII*, 63-66.
- 216) İsmail b. Ahmed, Ağa, 1178/1764, *Harameyn XII*, 231-232.
- 217) İsmail b. Ahmed, Gümrük Emini ve Serbevâbîn-i Dergâh-ı Âlî, 1193/1779, *Erzurum Sâni Muhasebe*, 215-217.
- 218) İsmail b. Mahmud, Paşa, 1161/1748, *Harameyn V*, 25-28.
- 219) İsmâil b. Mustafa, Ağa, 1151/1738, *Harameyn III*, 82.
- 220) Kadioğlu Bektaş b. Ahmed, 1328/1910, *Mücedded Ana*, XVII, 116.
- 221) Kaftanî İbrahim b. Hüsamüddin, Hazîne-i Ma'mûre odasından, 1188/1775, *Küçük Evkâf Hâmis I*, 202-203.
- 222) Kamil b. Mehmed, (Hacıbeyzâde), 1333/1914, *Mücedded Ana*, XIX, 201.
- 223) Karahacı İbrahim b. Hasan, 1126/1714, *Defter no: 1759*, 277.
- 224) Kasım b. Ebubekir, Kâdirî Şeyhi, 1138/1726, *Harameyn I*, 173.
- 225) Küçük Mehmed b. Ali, Musâhib-i Şehriyârî, 1179/1766, *Mukatâ'a III*, 24-25.
- 226) Leylâ Kadın binti Abdurrahman, 1198/1783, *Harameyn XV*, 14-20.
- 227) Mehmed b. ..., 1128/1716, *Harameyn I*, 117.
- 228) Mehmed b. Abdullah, Müezzîn, 1179/1765, *Harameyn VIII*, 379-380.
- 229) Mehmed b. Ferhad, 1053/1644, *Istanbul I*, 33.
- 230) Mehmed b. İbrahim, Çorbacıbaşı, 1129/1717, *Mukatâ'a I*, 86-87.
- 230a) Mehmed b. Mehmed, 1100/1689, *Mukatâ'a I*, 104-105.
- 231) Mehmed b. Mustafa, 1139/1726, *Küçük Evkâf Sâni*, 324.
- 232) Mehmed b. Mustafa, Ayasofya Cami'i Evkâfı Kâtib-i Evveli, 1147/1734, *Harameyn II*, 195-198.
- 233) Mehmed b. Osman, Ağa, 1165/1752, *Harameyn IV*, 169-170.
- 234) Mehmed b. Sâlih, Ağa, 1194/1780, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 580-583.
- 235) Mehmed b. Şaban, 1154/1741, *Küçük Evkâf Sâni*, 308.
- 236) Mehmed Çelebi Hamza Bey b. Hıfzullah, 832/1429, *Mukatâ'a I*, 85.
- 237) Mehmed Emin b. Salih, Şeyhülislâm, 1191/1777, *Harameyn VIII*, 217-218.
- 238) —, 1191/1777, *Harameyn VIII*, 219.
- 239) Mehmed Sadık b. Sarayî Hasan, Gülşenî Şeyhi, 1156/1743, *Küçük Evkâf Sâni*, 326.
- 240) Mehmed Said b. Mustafa, Kadı, 1195/1781, *Mukatâ'a III*, 213-214.
- 241) Mehmed Tayfur b. Abdullah, Darüssaâde Ağası, 1265/1849, *Harameyn XIV*, 132.
- 242) Melek Hatun, 1195/1781, *Mukatâ'a III*, 168.
- 242a) Meryem binti Hasan, 1234/1819, *Rumeli II*, 123-124.
- 243) Mihrişah Emine Kadın, III. Ahmed'in eşi, 1135/1723, *Kasa no: 41*, 1-20.
- 244) Mikdat Ahmed Paşa, Amasya Sancağı Mâlîkânesi Mutasarrıfı, 1199/1785, *Ana*, 1195 *Başlar*, 193-196.
- 245) —, 1201/1787, *Ana*, 1195 *Başlar*, 196-197.
- 246) Musa b. Yunus, Ağa, 1170/1754, *Harameyn VI*, 161-163.
- 247) III. Mustafa, Sultan, 1178/1764, *Kasa no: 187*, 1-319.
- 248) —, 1178/1765, *Kasa no: 187*, 320-348.
- 249) —, 1187/1775, *Kasa no: 187*, 349-379.
- 250) Mustafa b. Abdullah, 1153/1740, *Küçük Evkâf Sâni*, 323-324.
- 251) Mustafa b. Ahmed, İmam, 1155/1742, *Harameyn III*, 79.
- 252) Mustafa b. Ali, Mubâyâ'acı, 1195/1781, *Defter no: 506*, 237-238.
- 253) Mustafa b. Hasan, Kettânî, 1188/1774, *Harameyn VIII*, 222-225.
- 254) Mustafa b. Hüseyin, 1120/1708, *Harameyn I*, 174-175.

- 255) Mustafa b. Mehmed, Darüssâde Ağası, 1197/1783, *Mukatâ'a III*, 198.
- 256) Neffise binti Feddâni Mustafa, Melek Hatun Vakfı Mütevellîsi, 1195/1781, *Mukatâ'a III*, 168.
- 257) Nevres Hatun, I. Abdülhamid'in 3. Kadını, 1197/1783, *Kasa no: 178*, 1-38.
- 257a) 257'nin ikinci nüshası, *Kasa no: 188*, 148-163.
- 258) Osman b. Ahmed, Ağa, 1133/1721, *Harameyn I*, 123-124.
- 259) Osman b. Ali, Ruznâmçe-i Evvel, 1135/1723, *Harameyn I*, 137-140.
- 260) Osman b. Ömer, Seyyid ve Saray gözdelerinden, 1184/1771, *Harameyn VIII*, 75-78.
- 261) Osman b. Mahmud, Halvetiye tarikatinden seccâdenişin, 1144/1732, *Mukatâ'a I*, 88-89.
- 262) Ömer b. Abdürrahim, Darphâne-i Âmire Kâtibi, 1136/1724, *Harameyn I*, 159-162.
- 263) Ömer b. Halil, 1196/1782, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 521-522.
- 264) Ömer b. Hüseyin, 1143/1731, *Ana. 1228 Başlar*, 383.
- 265) Ömer b. Osman, Kadiasker, 1136/1723, *Harameyn XIII*, 270-274.
- 266) Ömer Çelebi b. Mustafa, Kahveci, 1153/1740, *Küçük Evkâf Râbi'*, 269-270.
- 267) Ömer-zâde Mehmed b. Ömer, 1332/1914, *Mücedded Ana. XIX*, 201.
- 268) Penah Süleyman b. İsmail, Kâtib, 1200/1785, *Ana. 1195 Başlar*, 171.
- 269) Rabi'a binti Halil, Ahmed b. Halil ve Hasan b. Halil, 1157/1744, *Rumeli II*, 94.
- 270) Rabi'a binti Mustafa, Sultan, 1124/1712, *Harameyn I*, 170-172.
- 271) Rabi'a binti Mustafa, 1201/1786, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 615-616.
- 272) Ragıb Mehmed Paşa b. Şevkî Mehmed, Sadrâzam, 1176/1762, *Kasa no: 12*, 1-55.
- 273) Rahmetullah b. Osman, Kadı, 1137/1725, *Harameyn I*, 164.
- 274) Rukiyye, Sultan, I. Abdülhamid'in kızkardeşi ve Ayşe Sultanın kızı, 1189/1775, *Kasa no: 141*, 24-35.
- 275) Safiyye binti II. Mustafa, Sultan, 1138/1725, *Harameyn I*, 167.
- 276) —, 1154/1741, *Kasa no: 148*, 1-27.
- 277) —, 1155/1742, *Kasa no: 148*, 28-37.
- 278) —, 1161/1748, *Kasa no: 148*, 37-49.
- 279) —, 1163/1750, *Kasa no: 148*, 50-56.
- 280) —, 1164/1751, *Kasa no: 148*, 57-60.
- 281) —, 1166/1753, *Kasa no: 148*, 61-74.
- 282) —, 1166/1753, *Kasa no: 148*, 75-78.
- 283) —, 1167/1754, *Kasa no: 148*, 79-82.
- 284) —, 1169/1755, *Kasa no: 148*, 83-87.
- 284a) 275-284'ün ikinci nüshaları, *Kasa no: 188*, 198-248.
- 284b) 275-284'ün üçüncü nüshaları, *Kasa no: 179*, 236-289.
- 285) III. Selim, Sultan, 1216/1801, *Kasa no: 29*, 1-99.
- 286) Semerkandî Hasan b. Mustafa, Reîsülkurra, 1158/1745, *Trabzon Defteri*, 70-71.
- 287) Sunkur-zâde Mehmed, 1172/1759, *Harameyn VI*, 269-270.
- 288) Süleyman b. Abdullah, 1123/1711, *Küçük Evkâf Sâni*, 291-292.
- 289) Süleyman b. Mustafa, Ağa, 1171/1758, *Erzurum Sâni Muhasebe*, 141-143.
- 290) Süleyman b. Zülfikâr, Sersilâhşorân, 1148/1735, *Harameyn II*, 179-180.
- 291) Süleyman Çelebi b. Mehmed, 1133/1721, *Harameyn I*, 165-166.
- 292) Süleyman Sadî b. İbrahim, Kâdirî Şeyhi, 1193/1779, *Harameyn XIV*, 502.
- 293) —, 1196/1782, *Harameyn XIV*, 503-504.
- 294) —, 1198/1784, *Harameyn XV*, 9-12.
- 295) —, 1203/1788, *Harameyn XV*, 13-14.
- 296) Şamdancıoğlu Govadis (Evadis), Körükçü, 1266/1850, *1255 Başlar*, 470.
- 297) Şebsafa Fatma Kadın, I. Abdülhamid'in 6. Kadını, 1202/1788, *Kasa no: 188*, 112-134.
- 297a) 297'nin ikinci nüshası, *Kasa no: 179*, 130-154.
- 298) Şebsafa Fatma Kadın, 1210/1796, *Kasa no: 188*, 135-147.
- 298a) 298'in ikinci nüshası, *Kasa no: 179*, 156-170.
- 299) Şerife binti Hasan, 1116/1704, *Küçük Evkâf Sâmin*, 436-437.
- 300) Şeyh Hasan, Seyyid, 1001/1592, *Harameyn VI*, 153.
- 301) Şeyhzâde Ali, Müftü, 1164/1750, *Harameyn VI*, 252.
- 302) Tayfur b. Abdurrahman, Hastalar Ağası, 1197/1783, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 573.
- 303) Tayyibî Mustafa b. Mehmed, Mâlikâne Halifesi, 1172/1758, *Harameyn VI*, 160.
- 304) —, 1173/1759, *Harameyn VI*, 155.
- 305) —, 1171/1758, *Harameyn VI*, 156-158.
- 306) —, 1171/1758, *Harameyn VI*, 158-159.
- 307) —, 1172/1758, *Harameyn VI*, 159-160.
- 308) —, 1172/1759, *Harameyn VI*, 133.
- 309) —, 1172/1759, *Harameyn VI*, 133.
- 310) Tokadî İbrahim b. Mustafa, Yeniçeri ocağı orta yazıcılarından, 1158/1745, *Mukatâ'a II*, 23-24.
- 311) Tokadî İbrahim b. Mustafa, Sekbanbaşı, 1179/1765, *Mukatâ'a II*, 215.
- 312) Türâbi-zâde Alemdar İbrahim, Ağa, 1188/1774, *1276 Başlar*, 232-233.
- 313) Ümmükülsum binti Abdullah, 1161/1748, *Mukatâ'a II*, 56.

- 314) Velî b. Yusuf, 1153/1740, *Harameyn VII*, 263-265.
 315) — —, 1163/1750, *Harameyn VII*, 265-266.
 316) Veliüddin b. Mustafa, Kadı, Şeyhülislâm, 1145/1732, *Harameyn XII*, 85-88.
 316a) — —, 1145/1732, *Harameyn III*, 59-61.
 317) — —, 1151/1738, *Harameyn III*, 61-62.
 318) — —, 1155/1742, *Harameyn XII*, 89-91.
 319) — —, 1173/1760, *Harameyn XII*, 91-102.
 320) — —, 1175/1761, *Harameyn XII*, 102-107.
 321) — —, 1176/1763, *Harameyn XII*, 110-113.
 322) — —, 1182/1768, *Harameyn XII*, 61-83.
 323) Yeğen İbrahim, Dergâh-ı Âfî Gedüklüsü, 1197/1783, *Harameyn IX*, 208-209.
 324) Yusuf b. Abdullah, Kapudan-ı Derya Kethüdası, 1195/1781, *Küçük Evkâf Hâmis I*, 243-244.
 325) — —, 1193/1779, *Küçük Evkâf Hâmis I*, 363-364.
 326) Yusuf b. Abdülmennân, Sadrazam, 1201/1787, *Küçük Evkâf Hâmis I*, 366-374.
 327) — —, 1202/1787, *Küçük Evkâf Hâmis I*, 245-252.
 328) Zehrî Ahmed b. Şaban, Ümmî Sinan Tarikatından Seccâdenişîn, 1154/1741, *Harameyn X*, 292-293.
 329) Zeynüddîn-zâde Ali b. Ali, 1219/1804, *Kasa no: 8*, 1.

II. VAKIFLARLA İLGİLİ DİĞER BAZI ARŞİV VESİKALARI

- 330) Vakıf edilmiş nakit paraları çiftlik, bahçe, ev, v.s.... gibi gayr-î menkûllerle değiştirmek için, kadı'nın mütevellîye izin vermesiyle ilgili vesikalar, (1178/1764 tarihli), *Harameyn VIII*, 184-193.
 331) Bir vakfın başkası tarafından gasp edilmiş mütevellîlik ve imamlık vazifesini hak sahibine iade eden mahkeme kararı, (1144/1732 tarihli), *Harameyn I*, 186.
 332) Tımarlılar ve vakıf görevlileri arasında Konya'daki bir köy üzerinde anlaşmazlık, 1139/1727, *Harameyn I*, 185.
 333) Boğaziçi'ndeki bir fener hakkında padişaha sunulmuş bir arzuhâl, 1126/1714, *Harameyn I*, 176.
 334) Köylülerin topraklarından suyolları geçirilmesine izin vermeleriyle ilgili vesika, (1132/1720 tarihli), *Defter no: 27*, s. 1.
 335) Bir âile vakfı konusunda kurucunun çocukları arasında anlaşmazlık, (1147/1734), *Mukâta'a I*, 99.
 336) Vakıf paranın gayr-î menkûle dönüştürülmesi için Kadı'dan izin talebi, (1143/1731 tarihli), *Mukâta'a I*, 87-88.

- 337) Tımarlılar ve vakıf görevlileri arasında anlaşmazlık, 1145/1737, *Mücedded Ana. XXI*, 287-288.
 338) Satın alma akidleri ve kira mukâveleleri, *Küçük Evkâf Sâni*, 456.
 339) Bir vakfın şartlarının değiştirilmesi hakkında, 1179/1766, *Kasa no: 93*, 12-13.
 340) Akkırman'ın iki köyü arasında sınır uyuşmazlığı, 1168/1754, *Kasa no: 148*, 88-93.
 341) Bir çiftliğin icâreteyn ile kiralınmasına dair mukâvele, 1199/1785, *Küçük Evkâf Hâmis II*, 574.
 342) Bir arsanın satış mukâvelesi, 1175/1761, *Mukâta'a III*, 101.
 343) Satın alma ve icâreteyn'le kiralama mukâveleleri, *Mukâta'a III*, 101-111.

III. YAYIMLANMIŞ VAKFİYELER

- Aktepe (Münir), "XVIII. yüzyıl vezirlerinden kaptân-ı derya Kaymak Mustafa Paşa'ya âit vakfiyeler", *Vakıflar Dergisi (VD)*, VIII, 15-35.
 — Cevdet (M.), "Sivas dârüşşifâsı vakfiyesi ve tercümesi", *VD*, I, 35-38.
 — Darragh (A.), *Acte de waqf de Barsbay*, Kahire 1963.
 — Barkan (Ö. L.), ve E.H. Ayverdi, *İstanbul vakıfları tahrir defteri —953 (1546) tarihli—*, İstanbul 1970.
 — Gökbilgin (Tayyib), *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası, vakıflar —mülkler— mukâta'alar*, İstanbul 1952.
 — Kunter (H. B.), "Tarsustaki Türkistan zâviyelerinin vakfiyeleri", *VD*, VI, 31-50.
 — Kunter (H. B.), "Emir sultan vakıfları ve Fâti'h'in Emir Sultan vakfiyesi", *VD*, IV, 39-63.
 — Kürkcüoğlu (K. E.), *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962.
 — Massignon (L.), *Documents sur certains waqfs des lieux Saints de l'İslam*, Paris 1952.
 — Togan (Z. V.), "İran'da Kütüphane-i Melikteki yazmalardan: n. 1233 vaqfnâme-i Xoca Raşid al-dîn Vazir", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III (İstanbul 1959-1960), s. 158-160. Reşidüddin'in kendisi tarafından yazılan vakfiyesinin faksimilesi için bkz. Raşid al-dîn Fazl Allah, *Al-Vakfiyat al-Raşidiya bi-hatt al-vâkıf fî beyân şarâ'it umûr al-Vakf ve'l-masârif*, Tahran 1350 (1972).
 — Turan (O.), "Şemseddin Altun-aba, vakfiyesi ve hayatı", *Belleten*, XI, 1947, s. 197-235.

- Uzluk (F.N.), "Karaman eyaletine ait vakıfların fihristi", *VD*, IV, 263-264.
- Uzunçarşılı (İ.H.), "Gazi Orhan Bey vakfiyesi", *VD*, V, 277-318.
- Yaltkaya (Ş.), "Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi", *VD*, II, 94-95.

IV. HUKÛKÎ AÇIDAN VAKIF MÜESSESESİ

- Ali Haydar, *Tertîbü's-sunûf fî ahkâmî'l-vukûf*, İstanbul, 1240/1824.
- Berki (A.H.), *Vakıflar*, İstanbul, 1946.
- Berki (A.H.), "İslamda vakıf", *VD*, IV, 19-37.
- Berki (Ş.), "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet devrinde vakıf çeşitleri", *VD*, IX, 1-12.
- Clavel, *Le waqf ou habous*, Le Caire, 1896, c. I.
- De Jansens (G.B.), *Les waqfs dans l'Islam contemporain*, Paris 1952.
- Ebussuûd, *Risâle fî vakfi'n-nukûd ve cevâzihî*, 1097/1685 tarihli arapça yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi seksiyonu, no: 477/1.
- Gatteschi, *Etude sur la propriété foncière, les hypothèques et les waqfs*, Alexandrie, 1896.
- Hatemî (H.P.), *Önceki ve bugünkü Türk hukukunda vakıf kurma muamelesi*, İstanbul 1969.
- Hüseyin Hüsnü, *Ahkâm-ı Evkâf*, İstanbul 1311/1893.
- İleri (C.N.), "Kavânîn-i vakfiye", *İçtihad*, 18 Nisan 1911, no: 62.
- Luccioni (J.), *Le Habous ou waqf (rite malékite et hanéfite)*, Casablanca, 1942.
- Mercier (E.), *Le code du habous ou ouakf selon la législation musulmane*, Constantine, 1899.
- Ömer Hilmi Efendi, *İthâfü'l-ahlâf fî ahkâmî'l-evkâf*, İstanbul, 1307/1889. Bu eseri C.G. Stavridès ve S. Dahdah fransızcaya çevirmiştir: *Les lois régissant les propriétés dédiées (awqafs)*, Paris 1895.

V. VAKIF MÜESSESESİNİN MUHTELİF CEPHELERİ

- Akozan (F.), "Türk külliyesi", *VD*, VIII, 303-308.
- Ayverdi (E.H.), "Yugoslavya'da Türk âbideleri ve vakıfları", *VD*, III, 151-223.
- Barkan (Ö.L.), "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler", *VD*, II, 279-386.

- Belin, *Extrait d'un mémoire sur l'origine et la constitution des biens de mainmorte en pays musulmans*, Paris 1854.
- Berki (A.H.), "Vakıflar ve vakıfların maruz kaldığı tecâvüz ve ihmâller", *VD*, VIII, 335-340.
- Berki (A.H.), "Vakıfların faideleri ve gördüğü hizmetler", *VD*, VI, 9-13.
- Berki (Ş.), "Vakıfların gördüğü çeşitli hizmetler", *VD*, VI, 85-91.
- Cahen (C.), "Réflexions sur le waqf ancien", *Studia Islamica*, XIV, 1961, s. 37-56.
- Çağatay (N.), "Osmanlı İmparatorluğu'nda ribâ-faiz konusu, para vakıfları ve bankacılık", *VD*, IX, 31-56, İngilizcesi: 57-66.
- Delaver (Y.M.), *Le waqfs et l'utilité économique de son maintien en Egypte*, Paris 1926.
- Erdoğan (M.), "Osmanlı devrinde İstanbul bahçeleri", *VD*, III, 149-182.
- Gökay (F.K.), "Ruh hekimliği sahasında Türklerin ve vakıf müessesesinin hizmetleri", *VD*, II, 263-265.
- Güneri (H.), "Vakıf suları ve su vakıfları", *VD*, IX, 67-79.
- Heffening, "Waqf ou habs", *EI*, 1939, c. IV.
- Hüseyin Hüsameddin Efendi ve İbnülemin Mahmud Kemal Bey, *Evkâf-ı hümayûn nezâretinin tarihçe-i teşkilâtı ve nuzârın terâcüüm-i ahvâli*, İstanbul 1335/1917. Bu eserin Nazif Öztürk tarafından sadeleştirilmiş şekli, *Vakıflar Dergisi*'nin XVI. sayısından itibaren tefrika halinde neşredilmektedir.
- Keskiöglü (O.), "Bulgaristan'da Türk vakıfları ve Bâli Efendinin vakıf paralar hakkında bir mektubu", *VD*, IX, 81-94.
- Köprülü (M.F.), "Vakfa âit istilâhlar meselesi", *VD*, I, 131-138.
- Köprülü (M.F.), "Vakıf müessesesi ve vakıf vesikalarının tarihi ehemmiyeti", *VD*, I, 1-6, fransızcası: 3-9.
- Köprülü (M.F.), "Vakıf müessesesinin hukukî mâhiyeti ve tarihî tekâmülü", *VD*, II, 1-35, fransızcası: 3-44.
- Kunter (H.B.), "Türk vakıflarının milliyetçilik cephesi", *VD*, III, 1-11, fransızcası: 293-297.
- Kunter (H.B.), "Türk vakıfları ve vakfiyeleri üzerine mücmel bir etüd", *VD*, I, 104-129.
- Mandaville (J.E.), "Usurious Piety: the cash waqf controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, X, 1979, s. 289-308.

- Milliot (L.), *Démembrements du habous: menfa'a, gza, gulsâ, zinâ, istighrâq*, Paris 1918.
- Önge (Y.), "Çankırı dariüşşifası", *VD*, V, 251-255.
- Ruben (W.), "Budist vakıfları hakkında", *VD*, II, 173-181.
- Saarisalo (A.), "The turkish waqf", *Studia Orientalia*, XIX, (10, Helsinki, 1953), s. 3-6.
- Sekaly (A.), "Le problème des waqfs en Egypte", *REI*, III, 1929, s. 75-659.
- Selçuk (F.), "Vakıflar, başlangıcından 18. yüzyılına kadar", *VD*, VI, 21-29. Bu makale, Gibb ve Bowen'in *Islamic society and the west* (London, New York, c. I, 1957) adlı eserinin bir bölümünün tercümesidir.
- Tansuğ (S.), "18. yüzyılda İstanbul çeşmeleri ve Ayasofya şadırvanı", *VD*, VI, 93-101, İngilizcesi: 102-110.
- Ülken (H.Z.), "Vakıf sistemi ve Türk şehirciliği", *VD*, IX, 13-37.
- Ünver (A.S.), "Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında vakıf hastahanelerin bir kısmına dair", *VD*, I, 17-24.
- Ünver (A.S.), "İkinci Sultan Bayazid'in Edirne'deki vakıf kitaplarına dâir", *VD*, IV, 105-106.
- Yücel (E.), "Amcazâde Hüseyin Paşa külliyesi", *VD*, VIII, 250-266.

VI. İSLAM HUKÛKU

- Bousquet (G.H.), *Le Droit musulman*, Paris 1963.
- Bousquet (G.H.) ve J. Berque, *Recueil de la loi musulmane de Zaïd ben 'Ali*, Alger 1941.
- Charles (R.), *Le Droit musulman*, Paris 1913.
- Clavel (E.), *Droit musulman*, Paris 1895.
- Linant de Bellefonds (Y.), *Traité de Droit musulman comparé*, Paris-La Haye, 1965 c. I ve II.
- Mâverdî, *Les statuts gouvernementaux ou règles de droit public et administratif*, Notlayarak tercüme eden E. Fagnan, Alger, 1915.
- Mevkûfâtî (Muhammed), *Şerhü'l-Mevkûfâtî*, İstanbul 1291/1874, c. I. Bu eser, Halebî İbrahim Efendi'nin (öl. 956/1549) *Multakâ'î-Ebhur* adlı eserinin şerhidir.
- Milliot (L.), *Introduction à l'étude du Droit musulman*, Paris 1953.
- Morand (M.), *Etude de Droit musulman algérien*, Alger 1910.

- Sautayra (E.) ve E. Cherbonneau, *Droit musulman, du statut personnel et des successions*, Paris 1873-1874.
- Schacht (J.), "Mîrâth", *EI*, 1939.
- Taşdemir (C.), *Comparison des principes fondamentaux de la succession en Droit musulman et en Droit romain*, Paris 1939.
- Tuğ (S.), *İslâm vergi hukukunun ortaya çıkışı*, Ankara 1963.

VII. İSLAMIN VE MÜSLÜMAN CEMİYETLERİNİN MUHTELİF CEPHELERİ

- Abel (A.), "Esquisse d'une rcherche de dynâ-mique sociale appliquée à l'Islam", *Colloque sur la sociologie de l'Islam*, Bruxelles 1961.
- Bammat (H.), *Visages de l'Islam*, Lausanne 1958.
- Barthold/Köprülü, *İslâm medeniyeti tarihi*, Ankara 1963.
- Bennabi (M.), *Vocation de l'Islam*, Paris 1954.
- Berque (J.), *Les Arabes d'hier à demain*, Paris 1969.
- Berque (J.), *L'Orient second*, Paris 1970.
- Berque (J.), "Droit des terres et intégration sociale au Magreb", *Cahiers internationaux de sociologie*, XXV, 1958, 38-74.
- Brockelmann (C.), *Histoire de peuples et des États Islamiques*, çev. M. Tazeront, Paris 1949.
- *Colloque sur la sociologie de l'Islam*, Bruxelles, 1961.
- Dağ (M.) ve H.R. Öymen, *İslam eğitim tarihi*, Ankara 1974.
- De Planhol (X.), *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris 1968.
- Draz (M.A.), *La morale du Koran*, Paris 1951.
- Gardet (L.), *La cité musulmane. vie sociale et politique*, Paris 1961.
- Gardet (L.), *L'Islam, religion et communauté*, Paris 1970.
- Gaudefroy-Demombynes (M.), *Mahomet*, Paris 1969.
- Gaudefroy-Demombynes (M.), *Les institutions musulmanes*, Paris 1921.
- Gaudefroy-Demombynes (M.), *La syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris 1923.
- Grunebaum (G.E. Von), *L'Identité culturelle de l'Islam*, Paris 1973.
- Hamidullah (M.), *Le Prophète de l'Islam*, Paris 1959, 2 cilt.

- Houdas (O.), *Traditions islamiques*, Paris 1914.
- Huart (C.), *Littérature arabe*, Paris, 1923.
- Jomier (J.), *Le commentaire coranique du manâr*, Paris 1954.
- Laoust (H.), *Le Califat dans la doctrine de Raşid rıda*, Beyrouth, 1938.
- Laoust (H.), *Les schismes dans l'Islam*, Paris 1965.
- Le Bon (G.), *La civilisation des arabes*, Syracuse (İtalya), Tarihsiz.
- Lewis (B.), "al-Haramayn", *EI*, 1971, III, 179.
- Mantran (R.), *L'expansion musulmane (VIIe-XIe siècles)*, Paris 1969.
- Massé (H.), *L'Islam*, Paris 1966.
- Miquel (A.), *L'Islam et sa civilisation*, Paris 1968.
- Rodinson (M.), *Islam et capitalisme*, Paris 1966.
- Smith (W.C.), *L'Islam dans le monde moderne*, Paris 1962.
- Turan (O.), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*, İstanbul 1969.
- Wiet (G.), "Les puissances musulmanes", *Histoire universelle*, Pléiade Ansiklopedisi, Paris 1958.
- Wiet (G.), *L'Égypte arabe*, Paris 1937.
- Wolf (J.) ve P. Heim, *Les très riches heures de la civilisation arabe*, Paris 1969.
- Karal (E.Z.), *Selim III'ün hatt-ı hümayunları –Nizam-ı cedid– 1789-1807*, Ankara 1946.
- Lamartine (A. De), *Histoire de la Turquie*, Paris 1855, c. VII.
- Lamouche (C.), *Histoire de la Turquie*, Paris 1953.
- Mantran (R.), *Histoire de la Turquie*, Paris 1965.
- Turan (O.), *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul 1969, 2 cilt.
- Uzunçarşılı (İ.H.), *Osmanlı tarihi*, Ankara 1956, c. IV/1.

c. *İdâre, sosyal hayat*

- Ahmed Refik, *Lâle devri*, İstanbul 1331/1912, Latin harfleriyle baskısı: Ankara, 1972.
- Akdağ (M.), *Türkiye'nin iktisâdî ve içtimât tarihi*, Ankara 1971, 2 cilt.
- Altundağ (Ş.), "Osmanlılarda kadıların selâhiyet ve vazifeleri hakkında", *VI. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961)*, Ankara 1967, s. 346 vd.
- Babinger (F.), *Mahomet II le conquérant et son temps (1432-1481)*, Paris 1954.
- Barkan (Ö.L.), "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve koloniasyon metodu olarak sürgünler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, IX, 1949-1950, s. 524-569, c. XV, 1953-1954, s. 209-237.
- Baykal (B.S.), "Âyanlık müessesesinin düzeni hakkında belgeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, I, 1964, s. 221 vd.
- Deny (J.), *La psychologie du peuple turc*, Paris, Tarihsiz.
- D'Ohsson (M.), *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1877-1828, 7 cilt.
- Dupont (J.), *Géographie de l'Empire Ottoman*, Paris 1907.
- Ergin (O.N.), *Türk şehirlerinde imâret sistemi*, İstanbul 1939.
- Ergin (O.N.), *Türkiye'de şehirciliğin tarihî inkişâfı*, İstanbul 1936.
- Gautier (T.), *Constantinople*, Paris, Tarihsiz.
- Huart (C.), "Kız", *EI*, 1921, II, 1113.
- Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fî ihtiyârî'l-ahakk*, İstanbul 1972.
- Koçi Bey, *Risâle*, İstanbul 1277. Bu eser fransızcaya çevrilmiştir: Pétis de la Croix, *Canon de Sultan Suleiman II représenté à sultan Murad IV pour son instruction ou état politique et militaire*, Paris 1725.

VIII. OSMANLI İMPARATORLUĞU TARİHİ

a. *Osmanlı Vak'ayinâmeleri*

- Ahmed Cevdet, *Tarih*, İstanbul 1279/1862, cilt V.
- Çelebizâde Âsım, *Târih-i vakâyî*, İstanbul 1741.
- Nişancı Mehmed Paşa, *Târîh*, İstanbul 1279/1862.
- Raşid Mehmed Efendi, *Târîh*, İstanbul 1865, 5 cilt.
- Selânkî, *Târîh*, İstanbul 1281/1864.

b. *Olaylar tarihi*

- Akçura (Y.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma devri (XVIII ve XIX. asırlarda)*, İstanbul 1940.
- Coles (P.), *La lutte contre les Turcs*, çev. H. Couffignal, Paris 1969, Bu kitabı Vecdi Bürin Türkçeye çevirmiştir: *Avrupada Osmanlı tesirleri*, Ötüken Y. İstanbul 1975.
- Hammer (J.V.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, çev. J.J. Hellert, Paris 1835, 18 cilt.

- Kuban (D.), "Anadolu Türk şehri; tarihî gelişmesi, sosyal ve fizikî özellikleri üzerinde bazı gelişmeler", *VD*, VII, İstanbul 1968, 53-73.
 - Lewis (B.), *Modern Türkiye'nin doğuşu*, çev. M. Kıratlı, Ankara 1970.
 - Mantran (R.), *La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et ses successeurs (XVI. et XVIIe siècles)*, Paris 1965.
 - Mantran (R.), *Istanbul dans le seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris 1962.
 - Mardin (Ş.), *Din ve ideoloji*, Ankara 1969.
 - Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-vukû'ât tekmipleri*, Ankara 1961.
 - Porter, *La religion, les lois, le gouvernement et les moeurs des Turcs*, Paris 1770.
 - Refik Ahmed (Sevengil), *Istanbul nasıl eğleniyordu?*, İstanbul 1927.
 - Roux (J.-P.), *La Turquie*, Paris, 1953.
 - Sencer (M.), *Osmanlı toplum yapısı*, İstanbul 1969.
 - Şabanov (F.), "Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümdarlığın hukûkî esasları", *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 20-26 Ekim 1961, Ankara 1967, s. 428-430.
 - Uluçay (Ç.), *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da eşkiyâlık ve halk hareketleri*, İstanbul 1955.
 - Uzunçarşılı (İ.H.), *Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilâtı*, Ankara, 1965.
 - Ülgener (S.), *İktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri*, İstanbul 1951.
 - Ünver (A.S.), "İstanbul'un zaptından sonra Türklerde tıbbî tekâmüle bir bakış", *VD*, I, 71-78.
- d. *Sanat, edebiyat, ahlâk*
- Aynî (M.A.), *Türk ahlâkçıları*, İstanbul 1939.
 - Kınalı-zâde, *Ahlâk-ı 'alâf*, Bulak 1248/1832.
 - Todérini (Mr. l'Abbé), *De la littérature des Turcs*, İtalyancadan çev. l'Abbé de Cournand, Paris 1789, 3 cilt.
 - Yetkin (S.K.), *L'architecture turque en Turquie*, Paris 1962.
- e. *İktisadî hayat*
- Berkes (N.), *Türkiye iktisat tarihi*, İstanbul 1970, 2 cilt.
 - Bowen (H.), "Akçe", *EI*, 1960, I, s. 327-328.
 - Çağatay (N.), "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki maden işletme hukûku", *A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (Ankara 1943, II/1), s. 117-126.
 - Heidborn (A.), *Les finances ottomanes*, Vienne 1912.
 - İnan (A.), *Aperçu sur l'histoire economique de l'Empire turc-ottoman*, İstanbul 1941.
 - İsmail Galib Ephem, *Takvîm-i meskûkât-ı osmâniye*, İstanbul 1307/1890.
 - Kolerkılıç (E.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para*, Ankara, 1958.
 - Lewis (B.), "Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü hakkında bazı düşünceler", çev. S. Tuğ, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III, 1959-1960, s. 161-178.
 - Morawitz (C.), *Lis finances de la Turquie*, Paris 1902.
 - *Réorganisation générale de la Turquie, proget d'une compagnie orientale*, Paris, Auguste Ghio, 1876.
 - Roumanie (A.), *Essai historique et technique sur la dette publique ottomane*, Paris 1927.
 - Sıdkı, *Gedikler*, İstanbul 1325.
 - Svoronos (N.G.), *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956.
- f. *Toprak sistemi*
- Aksoy (S.), *100 Soruda Türkiye'de toprak meselesi*, İstanbul 1969.
 - Âtîf Bey, *Şerh-i kânûnnâme-i arâzî*, İstanbul 1309/1891.
 - Barkan (Ö.L.), *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirâi ekonominin hukûkî ve mâlî esasları: Kanunlar*, İstanbul 1945.
 - Barkan (Ö.L.), "Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274/1858 tarihli arâzî kanunnâmesi", *Tanzimat*, İstanbul, 1939, s. 321-421.
 - Barkan (Ö.L.), "Çiftlik", *İA*, III, s. 392-397.
 - Beldiceanu (N.), "Recherches sur la réforme fonciere de Mehmed II", *Acta Historica*, c. IV, Monachii 1965, s. 27-39.
 - Belin, *Etude sur la propriété fonciere en pays musulman, et spécialement en Turquie*, Paris 1862.
 - Berki (Ş.), *Toprak Hukuku*, Ankara 1960.
 - Cin (H.), *Mîrî arâzî ve arâzînin mülk haline dönüşümü*, Ankara 1969.
 - Divitçioğlu (S.), "Modèle économique de la société ottomane (les XIVe et XVe siècles)", *La pensée* (Paris, Avril 1969, no: 149), s. 41-60.
 - İnalçık (H.), "Çiftlik", *EI*, 1961, c. II, s. 33-34.
 - Loussarar (J.D.), *l'histoire et la théorie de la propriété fonciere dans le Droit public ottoman*, Paris 1912.

- Meşreb-zâde Mehmed Ârif, *Câmi'u'l-icâre-
teyn*, İstanbul 1252/1837.
- Padel (W.) ve L. Steeg, *De la législation
foncière ottomane*, Paris 1904.
- Turan (Osman), "Türkiye Selçuklularında top-
rak hukuku, mîrî topraklar ve hususî mül-
kiyet", *Belleten*, XII, 1948, 649-574.
- Uzunçarşılı (İ.H.), "XIV ve XV inci asırlarda
Anadolu Beyliklerinde toprak ve halk
idaresi", *Belleten*, II, 1938, 99-106.

IX. ANSİKLOPEDİ VE LÜGATLER

- Ahmed Âsım, *Kâmus tercümesi*, İstanbul
1305/1887, 4 cilt.
- Ahmed Âsım, *Burhân-ı Katı' tercümesi*, İs-
tanbul 1214/1799.
- Arseven (C.E.), *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul
1950, 3 cilt.
- Altunsu (A.), *Osmanlı şeyhülislâmları*, Ankara
1972.
- Barbier de Meynard (A.G.), *Dictionnaire turc-
français*, Paris 1886.
- Berki (A.H.), *Vakfa dair yazılan eserlerle vak-
fiye ve benzeri vesikalarda geçen istihak
ve tabirler*, Ankara 1966.
- Bilmen (Ö.N.), *Hukuk-ı islâmîye ve istilâhat-ı
fıkhiye kâmusu*, İstanbul 1951, c. IV.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*,
İstanbul, Meral yayınları, Tarihsiz.
- Çavuş-zâde Mehmed Aziz, *Dürri's-sukûk*, İs-
tanbul 1277/1860, 2 cilt.
- Devellioğlu (F.), *Osmanlıca-Türkçe lûgat*,
Ankara 1970.
- *Encyclopédie de l'Islam*, 1. baskı, 4 cilt
+ suppl., Leyde, 1913-1938; 2. baskı,
Leyde-Paris, 1954.
- *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1940.
- Kelekian (D.), *Dictionnaire turc-français*, İs-
tanbul 1928.
- Pakalın (M.Z.), *Osmanlı tarih deyimleri ve
terimleri sözlüğü*, İstanbul 1971, 3 cilt.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul
1317/1901.
- *Türk Hukuk Lügâtı*, Hz. Türk Hukuk Kurumu,
Ankara 1946.
- Ziyâeddin Efendi, *Câmi-i envârü's-sukûk ve
lâmi'ü'z-ziyâ li-zevi's-sukûk*, İstanbul
1248/1832.

X. BEŞERİ İLİMLERE AİT UMÛMÎ MAHİYETTE KİTAPLAR

- Abel (A.), *Psychologie et comportements*,
Bruxelles 1962.

- Aron (R.), *Les étapes de la pensée socio-
logique*, Paris 1967.
- Aron (R.), *La Lutte de classe*, Paris 1964.
- Baud (F.), *Les relations humaines*, Paris 1967.
- Bouthoul (G.), *Variations et mutations
sociales*, Paris 1968.
- Bouthoul (G.), *Les mentalités*, Paris 1952.
- Braudel (F.), *Ecrits sur l'histoire*, Paris 1969.
- Cazeneuve (J.), "Les stratifications sociales",
La sociologie (J. Caseneuve ve D. Vic-
toroff tarafından hazırlanmıştır), Paris
1970, s. 454-489.
- Challay (F.), *Histoire de la propriété*, Paris
1967.
- Desroche (H.), *Sociologies religieuses*, Paris
1968.
- Eliade (M.), *Le sacré et le profane*, Paris 1965.
- *Histoire sociale —sources et méthodes—*,
Colloque de L'Ecole Normale Supérieure
de Saint-Cloud (15-16 mais 1965), Paris,
1967.
- Laroque (P.), *Les classes sociales*, Paris 1968.
- Malinowski (B.), *Une théorie scientifique
de la culture*, Paris 1968.
- Marx/Engels, *Manifeste du partie communiste*,
Paris 1962.
- Mousnier (R.), *Les hiérarchies sociales de
1450 à nos jours*, Paris 1969.
- Paysant (A.), "Sociologie du Droit", *La socio-
logie* de J. cazeneuve et D. Victoroff,
Paris 1970.
- Reissman (L.), *Les classes sociales aux Etats-
unies*, çev. H. Lesage ve M. Lesage, Paris
1963.
- Rocher (G.), *Introduction à la sociologie
générale*, Paris 1968, 3 cilt.
- Schelsky (H.), *Sociologie de la sexualité*,
Paris 1972.
- Spiro (M.), "La religion: problèmes de défini-
tion et d'explication", *Essais d'anthro-
pologie religieuse* de R.E. Bradbury,
C. Geertz, M.E. Spiro, V.W. Turner,
E.H. Winter, çev. C. de Rouville, Paris
1972.
- Tarde (G. de), *Les lois de l'imitation*, Paris
1890.
- Toynbee (A.J.), *L'histoire, un essai d'inter-
prétation*, çev. E. Julia, Paris 1951.
- Widgery (A.G.), *Les grandes doctrines de
l'histoire*, çev. S. Bricianer, Paris 1965.

Tablo I

Eşantyonlara göre, XVIII. asır Türkiye'sinde kurulan
içtimâl ve hayri kuruluşlar

Kuruluşun Adı	Sayısı	Yüzdesi
Mescid	7	2,040
Cami	60	17,525
Mekteb	49	14,285
Medrese	36	10,495
Dârü'l-hâdis	3	0,874
Dârü'l-kurrâ	3	0,874
Tekye, hânîkâh, zâviye	26	7,583
Kütübhâne	13	3,784
İmâret	8	2,322
Kulle-i fenâr	1	0,291
Kale	1	0,291
İskele	1	0,291
Köprü	6	1,749
Köy-odası	4	1,137
Lonca-odası	1	0,291
Sebil veya sebil-hâne	16	4,664
Çeşme	94	26,239
Sukuyusu	8	2,322
Buz-hâne	1	0,291
Abdest-hâne	1	0,291
Kenif (helâ)	4	1,137
TOPLAM	343	100,000

Tablo III

330 Vakfiyeye göre, XVIII. asır Türkiye'sinde
vakf edilmiş imâlâthâne veya kârhâne

Adı	Adedi	Yeri
Yünhâne	4	Tokat, İstanbul
Dokuma atölyeleri (Destgâhhâne)	26	Halep
İpek fabrikaları (Dibacı ve kemhacı odaları, mengene- ciyân-ı dibâ odası)	93	İstanbul, İzmir
Yastık atölyeleri (Çatma yastıkçı kârhaneleri)	40	İstanbul
Boyahâne	21	Amasya, İstanbul
Yağhâne	20	İstanbul, Antalya, Hanya
Sabunhâne	12	İzmir
Kayık-hâne	7	İstanbul
Kılınççı kârhânesi	1	İzmir
Baruthâne	4	Yenicekarasu İstanbul
Tüfenkçi dükkânı	4	İstanbul
Miremidhâne	1	Ankara
Kaldırımçı kârhânesi	1	İstanbul
Lâmbahâne	1	Turgutlu
Mumhâne, kandilci kârhânesi	6	İstanbul, İzmir
Kükürdhâne	1	İstanbul
Şișehâne	11	Akhisar, İstanbul
Aıçıcı fırını	2	İstanbul
Çinihâne	5	İstanbul
Kübhâne	4	İstanbul
Kuyumcular kârhânesi	1	İstanbul
Enfiye kârhânesi	4	İstanbul
Bozahâne	1	Selânik
Yoğurdhâne	3	İstanbul
Pirinç dibekhânesi	3	Niksar
Salhâne, debbağhâne	17	Erzurum, İstanbul, İzmir
Kârhâne (?)	7	İstanbul
TOPLAM	300	

Tablo: V

XVIII. asır Türkiye'sinde nakit para vâkıflarının
meslek grupları

Meslekler	% 100
Devlet adamları	42,70
Ulemâ	16,00
Tarikat şeyhleri	9,75
Esnaf ve zanaatkârlar	2,45
Mesleksizler Erkek	11,00
Kadın	18,00

Tablo II

XVIII. asır Türk vakıflarının gelir kaynakları
(İncelenen 330 Vakfıya göre)

Mülk Tipleri		Ünite Adedi	Her ünitenin yıllık kira bedeli (akçe olarak)	Gelir Toplamı	%	%	
Tarım İşletmeleri	Arsa	188	360	67.680	0,34	30,39	
	Bağçe	110	2.000	220.000	1,11		
	Bostan	72	1.000	72.000	0,36		
	Zeytin bağçesi	40	4.320	172.000	0,87		
	Bağ	42	400	16.800	0,08		
	Mezra'a, Tarla	201	750	150.750	0,76		
	Çiftlik	93	20.000	1.860.000	9,35		
	Köy, karye	46	30.000	1.380.000	6,94		
	Mukâta'a (Köyler bütünlüğü)	14	150.000	2.100.000	10,56		
	Maden ocağı	1	—	—	—		
	Dalyan	3	1.080	3.240	0,02		
Meskenler	Menzil	2064	900	957.600	4,81	6,52	
	Saray	8	5.000	40.000	0,20		
	Yalı	19	5.400	102.600	0,52		
	Oda, Hâne	416	360	149.760	0,75		
Kamu hizmetleri için kiralanmış binalar	Defter-hâne	1	117.800	117.800	0,59	0,79	
	Gümrek binası	4	10.000	40.000	0,20		
İktisâdi Kuruluşlar	Ticaret Yerleri	Han	53	2.160	114.480	0,58	30,44
		Samanhâne	6	1.000	6.000	0,03	
		Dükkân	1453	2.300	3.341.000	16,80	
		Ambâr, Mahzen	135	800	108.000	0,52	
		Ahur	11	720	7.920	0,04	
	Sanayi İşletmeleri	Hamam	25	720	18.000	0,09	
		Değirmen	95	4.000	380.000	1,91	
		İmâîâthâne, kârhâne	300	5.000	1.500.000	7,54	
		Gedik	321	1.800	577.800	2,91	
Diğer şeyler	Gemi	7	—	—	—	0,33	
	Hayvan derisi	13.080	4	52.320	0,26		
	Su	Masura (12) 60	240	14.400	0,07		
Nakit para	Akçe	Miktar (Akçe)	Faiz Haddi	6.318.183	31,77	31,77	
		42.120.222	% 15				
TOPLAM				19.889.133	100	100	

Tablo: IV

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. ve XVIII. asırlarda vakf edilmiş nakit paralar konusundaki bazı rakamların mukâyesesi

İncelenmiş vakfiyelerin				
Zaman	Yer	Adedi	Nakit paralarla ilgili olanları	Vakf edilmiş nakit paraların akçe olarak toplamı
1456 - 1548	İstanbul (101)	1517	1161 (% 46)	22.770.341
1561	Bursa (102)	—	159	3.349.046
1700 - 1800	Türkiye genel	330	97 (% 28)	42.120.220

Tablo : VI

Türkiye'de XVIII. asır vakıflarının gelir ve giderleri hakkında tahminler

	Akçe (205) olarak gelir ve giderler tahmini		
	Bu araştırmada incelenen 330 vakfinki	XVIII. asırda kurulmuş 6000 vakfinki	XVIII. asırda işlemekte olan 20.000 vakfinki
Gelir	19.889.133	361.620.600	1.205.402.000
Gider	19.274.760	350.450.181	1.168.167.272
Gelir Fazlası	614.373	11.170.419	37.243.728